

**ŠTO ČINI TOTALITARNA DRŽAVA OD
ČOVJEKA**

**Perspektive djelovanja između
konformizma i otpora**

Anna Maria Grünfelder

Zagreb 2023

“The only thing necessary for the triumph of evil is for good men to do nothing.

Nobody made a greater mistake than he who did nothing “

Edmund Burke (1729 – 1797)¹

Ustaška Nezavisna Država Hrvatska između oportunitizma i moralnost

PREDGOVOR

Nezavisna Država Hrvatska, osmišljena od „Hrvatskog Revolucionarnog pokreta Ustaša“ (sa suglasnošću i s odobravanjem sila Osovine) osnovana je, a da građane nitko nije pitao, žele li oni ovakvu državu. Hrvatski su se građani odnosili prema toj državi na različiti načine: neki su je pozdravljali, drugi su ostali oprezni i nisu se očitovali. Neutvrđen broj građana i građanki su dali naslutiti da se s mnogočime u toj državi ne slažu. Aktivni oružani otpor bio je, na početku, opcija samo malenog kruga: jer tko bi se opredijelio za otpor, morao je biti neustrašiv i ne bojati se čak ni smrti, jer se morao sučeljavati s visoko opremljenom vojskom i brutalnom politikom slamanja svakoga otpora od strane okupatora.

Hrvati i Hrvatice šutke su se podvinuli okupatorima i njihovim hrvatskim pomagačima. Oni koji su željeli živjeti, morali su osigurati svoju materijalnu egzistenciju. Pojedini su sugrađani baš u ovakvu režimu slutili svoju šansu, nudili su se za suradnju: za usluge denunciranja, prislušivanja, provocirati i „izvući“ neoprezne izjave od svojih sugrađana, za koje će onda podnositi izvještaje – surađivali su „preko leđa svojih“, nerijetko ugrožavajući ih i dovodeći ih u smrtnu opasnost. Takve su usluge savjesne ličnosti od pamtivijeka smatrale sramotnima i vrijednima svakog prezira. U 19. stoljeću je njemački pjevač August Heinrich grof Fallersleben² zaključio kako „denuncijant jest, bio i ostao, najveći gad u zemlji“.

Ne uzmanjka znanstvenih studija o osnivanju i izgradnji Nezavisna Država Hrvatska³, ali svi su se znanstvenici prvenstveno posvećivali profilima počinitelja zločina počinjenih u četiri godine postojanja ustaške države. Nedostajao mi je studij njihovih pobuda, ali i njihovih intelektualnih i moralnih

¹ (*Dovoljno za pobjedu zla je nedjelovanje dobrih*) <https://www.brainyquote.com/authors/edmund-burke-quotes> (cit.05.08.2023.) Edmund Burke (Dublin 1729-1797 Beaconsfield, Buckinghamshire, Engleska), britansko-irski književnik, spisatelj, politički filozof, član Donjeg doma Britanskog Parlamenta. Pod utjecajem zlodjela Jakobinaca tijekom Francuske Revolucije – o čemu je pisao u svome djelu *“Reflections on the Revolution in France”* (1790) okrenuo se konzervativizmu. Kao član Whigsa u Parlamentu branio je prerogative parlamenta i duh ustavnih zakona, protiv kraljevih nastojanja osigurati sebi odnosno Kruni veći utjecaj u imenovanju članova parlamenta. U tom sukobu on je naglašavao ulogu političkih stranaka, kao skup osoba povezanih sličnim načinom razmišljanja, a koji bi djelovali kao poveznica između Parlamenta i Krune: Charles William Parkin, Edmund Burke, prilog u Encyclopaedia Britannica (update: 5.7.2023.- pristupljeno 5.8.2023) (<https://www.britannica.com/biography/Edmund-Burke-British-philosopher-and-statesman>, pristupljeno 5.8.2023.)

² August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) bio je germanist i pjesnik, politički kritičar zbog nastojanja njemačkih kneževina danakon napoleonskog razdoblja vratiti sebi apsolutističke vrijednosti i ograničiti osobne slobode, nasljedstvo Francuske Revolucije: NDR (Norddeutscher Rundfunk – Sjevernonjemačka radio-televizija), Ein streitbarer Geist . <https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/Ein-streitbarer-Geist-Hoffmann-von-Fallersleben.fallersleben101.html> (snimljeno 20.6.2020 - pristupljeno: 18.8.2023.)

³ Fikreta Jelić Butić, „Ustaša i Nezavisna Država Hrvatska“ Zagreb 1977.

predispozicija. Za njihovo razumijevanje preporuča se osvrt na niz istraživanja o funkcioniranju nacionalsocijalističkih aparata u Njemačkoj i u zemljama okupiranima odnosno anektiranim u Europi. Glavni državni tužitelj njemačke pokrajine Rheinland-Hessen, Fritz Bauer⁴, sam židovskog porijekla i žrtva nacističkog progona, prisiljen na emigraciju, proučavao je „mentalne sklopove“ aktera nacionalsocijalizma, koje je upoznao tijekom suđenja: „kapitalne“ zločince, podjednako kao i takozvane „male suučesnike“ („*Mitläufer*“, „*by-stander*“). Potonji, takozvani „maleni“ ljudi, zanimali su ga zbog – kako je ustanovio – svima njima zajedničkog, karakterističnog mentaliteta. Fritz Bauer pripisao ga je naslijeđenoj baštini dva stoljeća stare pruske činovničke tradicije, „sinonima“ bezdušnog, šturog, mehaničkog posluha⁵. Utvrdio je da je činovnički etos Habsburške monarhije pokazivao strukturalne sličnosti, isti diktat bezuvjetne odanosti apstraktnoj vladavini (caru, koji je bio više institucija, nego čovjek od krvi i mesa). Bauer je baštinu činovničkih tradicija locirao i u svim zemljama nasljednicama urušenih srednjoeuropskih monarhija. Utjelovljenja te baštine, činovništvo i vojska održavale su te tradicije i prenosila ih na slijedeće generacije. Činovništvo Kraljevine Jugoslavije, koje je 1941. godine bilo preuzeto od Nezavisne Države Hrvatske (ali se nije dugo održavalo; brzo bi ga zamijenili ustaškim „novim“ snagama) „proslavilo se“ neupitnom lojalnošću Kraljevini i državi, ne „osobama“, nego apstraktnim entitetima.

Od monarhija 19. stoljeća baštinjeni su i ustavi i začeci ustavnog prava, s katalogom (rudimentarnih)⁶. Njezini su se činovnici zgražavali, jer je nova kasta, koja je 1941. godine u Hrvatskoj osvojila vlast, u kratkom roku uništila ove stećevine, bezobzirno gazila preko prava i „kreirala“ sebi novi poredak. Rezultat: Novi je poredak kvario ljude moralno i karakterno, pretvorivši ih u konformiste, oportuniste, denuncijante, provokatore i slugane – „poštare“ moćnicima.

Hannah Arendt, prateći suđenje jednom od „vrhunskih“ nacističkih zločinaca, inicijatora i organizatora „Konačnog rješenja židovskog pitanja“, Adolphu Eichmannu (1960./1961.godine) očekivala da će se suočiti s monstrumom. Koliko se iznenadila, kad se susrela s priprostim, neuglednim činovnikom, i kad je taj neupadljiv optuženik stao uvjeravati suce da je on bio tek malen kotačić u ogromnome mehanizmu nacističkog sustava, kotačić koji je tek održavao na funkciji jedan segment državnog aparata, da je samo slušao i izvršavao zapovijedi odozgo: „*Moja je krivica moja lojalnost*“, zaključio je svoju obranu. Arendtova je morala preispitati sve svoje „predrasude“ o naravi nacističkog režima, slike koju je preuzela iz njemačkog javnog diskurza prvih poslijeratnih godina: da je nacistički režim osvanuo kao demon i zaveo nevino, nemoćno njemačko stanovništvo. „Nikakav demon“ – zlo je toliko banalno kao što je banalan taj doskorašnji autor „Konačnog rješenja“. „*Banalnost zla*“, njemačku je javnost ogorčavala. Arendtova je sa svojom spoznajom nastupila 15 godina prerano. Njemački tisak komentirao je „banalnost zla“ sa zlobnim komentarima. Nijemci šezdesetih godina nisu bili spremni prihvatiti da je nacistički režim funkcionirao zahvaljujući brojnih takvih malenih „kotačića“; nemoguće da su Nijemci, marljivi radnici, činovnici, dobroćudni susjedi, postali zločincima. „Zločinci“ – to su šezdesetih godina u očima „prosječnih Nijemaca“.

⁴ Fritz Bauer, Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns. Mit einem Vorwort von David Johst. Frankfurt/Mai 1965

⁵ Fritz Bauer, Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns. Mit einem Vorwort von David Johst. Frankfurt 1965

⁶ Nikolina Srpak, Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.) <https://hrcak.srce.hr/file/130365> (snimljeno 18.10.2006.- pristupljeno 01.07.2023)

No, suđenje Eichmannu je uvjerilo svjetsku javnost da su glavni akteri, krupni zločinci, ovisili o suradnji tih malenih, prosječnih ljudi⁷.

„Maleni“, prosječni, beznačajni članovi jednoga zločinačkog društva: Zanimalo me je u kojoj je mjeri stanovništvo Nezavisne Države Hrvatske, države stvorene po uzorima fašističke Italije i nacionalsocijalističke Njemačke, doprinosilo funkcioniranju države: doprinosilo je. Željela sam saznati kako je hrvatsko stanovništvo prihvatilo ustašku vladavinu, kako je gledalo na sustavno zločinstvo i nečovječnost, jesu li pojedinci zauzimali stav i odlučili kako će se oni postaviti naspram žrtvama i naspram počiniteljima. Zapitala sam se što režim zaglibljen u zločin, radi s ljudima, svojim građanima i građankama. Pokazat ću da su se ljudi stavili na raspolaganje, surađivali, bili lojalni. Utvrdila sam i motive koji su mogli biti poticajni i primamljivi: povlastice, socijalnu uspon i ugled. Zanimalo me je, kako se „obični ljudi“ ponašaju u situacijama, u kojima im je sve to pred očima: prijetnje, strpnje i strah od njih.

No, u žiži pozornosti mi nije samo to, što režim čini s ljudima – ne samo perspektiva „počinitelj – žrtva“. Postoji još jedna razina – a to su oni, koji su štitili progonjene: ljudi različitih socijalnih i profesionalnih profila, kao što pokazuje i popis hrvatskih „Pravednika među narodima“⁸. Čak i među pripadnicima državnog aparata našle su se osobe, koje su bile svjesne dimenzija zločina, a koje su slušale glas savjesti i nastojale pomagati, gdje su smatrale da je to moguće. Nisam pronašla dokaze da je itko izričito odbio sudjelovanje u zločinima, no naišla sam na osobe koje su bile „nosivim stupcima“ ustaškog režima i koje su svejedno pomagale, i to potrebitima od kojih nisu mogle očekivati protuuslugu, čak i za Rome, kojima je prijetila deportacija u koncentracijske logore. Možda se u budućnosti nađe još dokaza za takav hrabar čin. Je li hrabar pojedinac bio kažnjavan možda profesionalnom degradacijom ili drugim štetnim posljedicama. Doduše, dokumentirano je odbijanje vojne službe, odbijanje primanja vojnog poziva, sakrivanja od komisije za vojačenje – no, takvi se slučajevi ne mogu ubrajati među „mučenike savjesti“, jer su neki uz odbijanje ponudili „alternativu“, služenje u administraciji ili sličnim poslovima - „*snalazili*“ bi se. Intervencije u korist ugroženih osobe nisu se kažnjavale, premda i nisu mnogo koristile. Jedino onima koji bi pomagali komunistima odnosno partizanima, prijetila je smrtna kazna.

Zato se nameće pitanje - je li takva pomoć ugroženima već „otpor režimu“? Koja razina pomoći može se smatrati oporbom? Pitanje mi se nameće, jer se iduće, 2024. godine treba obilježiti 80. godišnjica najznačajnijeg pokušaja atentata protiv samog Hitlera, puč od 20. srpnja 1944. godine, planiranog i provedenog (ali bezuspješno) od generala Clausa Schenka, grofa Stauffenberga i njegovih sudionika iz vojnih krugova. Njihov je cilj bio srušiti nacionalsocijalistički režim i uspostaviti Njemačku kao pravnu državu. „Urotnici“ su raspravljali o tome i bili svjesni da će, žele li porušiti nacistički režim, morati „u krajnjoj nuždi“ ubiti Hitlera, zapravo da je ubojstvo Hitlera jedina moguća garancija za ponovnu uspostavu prava i pravednosti! Ubijanje tiranina kao „*ultima ratio*“. Nisu svi urotnici pristali na takvo rješenje: uvjereni protestanti odbili su je, zbog Božje zapovijedi. „*Ne ubij!*“ **Zato je ovaj puč proglašen „Ustankom savjesti“⁹.**

⁷ Hannah Arendt, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft. (Američko izdanje: Origins of Totalitarianism. New York 1951., njemačko izdanje, Frankfurt/Main 1955)

⁸ Dodatak: . Popis hrvatskih pravednika među narodima: https://hr.wikipedia.org/wiki/Dodatak:Popis_hrvatskih_pravednika_me%C4%91u_narodima(pristupljeno: 21.8.2023.)

⁹ Landeszentrale für politische Bildung, Bayern: 20. Juli 1944 – Das Stauffenbergattentat: <https://www.lpb-bw.de/stauffenberg-attentat> (pristupljeno 20.8.2023)

Rembrandtova slika „Anatomija Dr. Tulpa (Mauritiushuis Den Haag) krasi naslovnicu Zbornika „Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske“ – slika govori! Dr. Nikolaes Tulpa otvara ljudsko tijelo, secira unutrašnjost onoga što čini od čovjeka čovjekom. Objekti istraživanja: to su takozvani „maleni ljudi“ u režimima, u kojima je nepravda državno pravo. Marljivi „maleni ljudi“ održavaju sustav, omogućavaju funkcioniranje zločina, postaju sudionicima – nose ili i oni odvoronost? Međunarodne konvencije o zaštiti civilnog stanovništva u naoružanim sukobima i pod uvjetima okupacije nastoje zaštititi civile od optužbe zbog možebitne optužbe zbog suradnje s neprijateljima¹⁰. Autori konvencija o ponašanju civilnog društva u ratovima (iz 1949. godine) bili su još pod dojmom surovog okupatorskog režima provedeno upravo od nacista, osmislile su odredbe o obavezama civilnog stanovništva pod okupacijskim režimom: svakodnevnih obaveza nije „kolaboracija“, nego dužnost, zbog koje nitko ne može biti okrivljen zbog „suradnje s neprijateljem“. To je već od 1945. godine bila međunarodna sudska praksa¹¹.

Na umu mi nisu samo „*ljudi*“! Ovaj tekst treba biti i vrlo osoban „ispit savjesti“, suočavanje s pitanjem, kako bih se ja ponašala u ustaškom režimu: Bih li ja bila dovoljno hrabra suprotstavljati se napasti prilagoditi se: najviše se bojim da bi me strah sputavao, da bi kukavičluk pobijedio, ili možda rezignacija („ta, i onako sama ja ne mogu promijeniti ništa“); bih li se odrekla profesionalnih šansi, za napredovanje? Bih li bila dovoljno jaka opstajati pod prijetnjom smrtne kazne i riskirati je za pomoć potrebitima? Vjerujem da je potrebno osobno se zapitati kako su ljudi u totalitarnom ustaškom režimu postali što su bili, kako bi svatko sebi pronašao poticaj za razvijanje kritičke misli i promišljenog odnosa prema autoritetima i pritiscima.

Hannah Arendt je na pitanje „*Osobna odgovornost u diktaturi?*“ odgovorila rezigniranom spoznajom da pojedinac u diktaturi nema niti pomoći niti instrumenata za pravi otpor. Jedino što pojedinac može – odbijati prilagoditi se, zatim povući se iz javnosti i pokazati „građanski neposluh“. Broj od sto trideset „Pravednika“ u Hrvatskoj uvjerljiv je dokaz da se i u hrvatskom stanovništvu širila svijest kako se ne smije zadovoljiti pasivnošću i rezignacijom.

Hrabri jedni, pravi junaci, odlučni ne žrtvovati svoja uvjerenja i svoje vrijednosti – oportunisti, korisnici sustava, ljudi mase umjesto ličnosti. I u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vladao je brutalni teror. Osoba koja je za sebe odlučila da se ne podvine masi i pritiscima, morala je sebe odgojiti za visoku razinu sposobnosti diferenciranja, usvojiti čvrste kriterije za vrijednosti – ali, prije svega, hrabrosti uoči strašnih posljedica. „Antigona“ je i u Hrvatskoj ne samo pojam iz drame, nego živi primjer da bogove treba više slušati nego ljude. Odgoj za ove vrijednosti sastavni je dio „Holokaust-odgoja“ (u koji sam se, srećom mogla uvjeriti prateći školske programe članova obitelji)¹².

¹⁰ Monika Ključarić, Međunarodnopravna ograničenja ratovanja. Diplomski rad. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2023, str. 28. (na: [kljucaric_monika_medunarodnopravna_ogranicenja_ratovanja_diplomski_rad\(4\).pdf](#), pristupljeno 3.1.2024).

¹¹ Monika Ključarić, Međunarodnopravna ograničenja ratovanja. Diplomski rad. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu Dieter Blumenwitz, Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941-1946) Mednarodna pravna študija. Ljubljana-Wien 2005 /njemački izvorNIK:Okkupation und Revolution in Slowenien (1941-1946). Eine völkerrechtliche Untersuchung/, str.131.

¹² Juliane Wetzel, Holocaust—Erziehung: In Bundeszentrale für politische Bildung: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39843/holocaust-erziehung/aufgerufen> 27.5.2023 und 21.8.2023).

I: Nezavisna Država Hrvatska – između oportunitizma i pristojnosti

Pokušavati shvatiti neshvatljivo – to je prvi korak koji predstoji svakome, tko se namjerava baviti poviješću dvaju oblika singularnog zločinačkog pothvata, Šoa – Porajmosa (istrebljenje i uništiti fizičku egzistenciju – u Šoi Židovima, u Porajmosu Romima i Sintijevima). Aparat kojim je ustaški režim razvijala svoju totalitarnu vlast, proučili su mnogi istraživači: poznat je, dakle, razvitak aparata za provedbu ustaške vladavine, policijske i obavještajne strukture: redarstvo – policiju, za održavanje reda i discipline u državi („normalna policija“) i Ustaško redarstvo pa Ustaška nadzorna služba (UNS-a) po modelu njemačkog Gestapa, i naposljetku osnivanje ureda Gestapa, njemačkog policijski-obavještajnog sustava¹³, u samome Zagrebu (u uredu Policijskog izaslanika Njemačkog Reicha Hansa Helma), kome treba još dodati Oružništvo („Žandarmeriju“, pravosudnu policiju) – već odaje koliko je taj udvostručeni, zatim utrostručeni i dalje proširivani aparat bio opremljen i osposobljen da sije strah i trepet u građanstvu. Gestapo koji je trebao voditi hrvatske snage, potpuno nesposobne i neuspješne u suzbijanju i istrebljenju „bandita“, tj. partizana i komunista. Gestapo je nadzirao i provedbu „rješenja židovskog pitanja“ i istrebljenje drugih „otpisanih“ kategorija ljudi. U Zagrebu je uspostavljen stožer Gestapa za NDH pod nazivom „Djelatno zapovjedništvo sigurnosnog redarstva i službe sigurnosti“, a vodio ga je SS potpukovnik Wilhelm Beissner. On je dne. 8. svibnja 1941. godine, kad je primio u svoj ured Eugena Dida Kvaternika i nekoliko njegovih suradnika, uveo u praksu djelovanja SS-a i organizirao im posjet u koncentracijskom logoru Sachsenhausen¹⁴.

„Gestapo“ je u Reichu bio „sinonim“ za vrhunsku tehniku sadističkoj iscjeljivanja svojih žrtava – „majstorstvo“ koje hrvatski pandan, „Ustaška nadzorna služba“ (UNS) nije dostigao. Ustaško redarstvo, Ustaška nadzorna služba, njihova mučilišta i logori, uz to još i Pokretni prijeki sudovi, stvoreni ad hoc za „osobito teška nedjela“ koja nisu bila taksativno nabrojena, tako da su bila „na raspolaganju“ svačijoj proizvoljnoj procjeni. To je pravni poredak Kraljevine Jugoslavije, Odricaj od preciznog taksativnog nabranja kažnjivih djela, „model“ je ustaškog shvaćanja „prava“, sinonim proizvoljnosti i samovolja¹⁵.

Koji su to ljudi koji se stavljaju na raspolaganje za provedbu takva projekta? Kakvi su to ljudi koji se daju vrbovati u službu takva sustava, kako funkcioniraju? Kao „savjesni izvršitelji obaveza!“ To je pokazao njemački Državni tužitelj Fritz Bauer¹⁶, inicijator suđenja nižim hijerarhijskim rangovima nacističkih

¹³ Davor Kovačić, Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941-1945.godine. Zagreb 2009.- Recenzia djela od Radoslava Zaradić, „Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske. u: Polemos 12 (2009.) 2: 97-109, na [43-Zaradić-Recenzija Redarstvo NDH.pdf](#) (pogledano 15.8.2023.), str. 102 – O Gestapu: Oskar Dallos, Die Gestapo. Die Polizei als Handlanger der Nationalsozialisten. Fachhochschule für öffentliche Verwaltung NRW Abteilung Duisburg - Standort Mülheim an der Ruhr Fachbereich Polizeivollzugsdienst.Düsseldorf 2015, [Dallos Die Gestapo \(1\).pdf](#) (11.8.2023)

¹⁴ HR-HDA-1521, Arhiv Policijskog izaslanika Hansa Helma, kutija 2, bilješka Wilhelm Beissner. – Gestapo je nastao kao samostalan organ, za praćenje, krimipolicijsko gonjenje i uništavanje političkih protivnika – komunista prije svega – te Židova i drugih ne-njemačkih skupina. Tehnički je radila kao svaka druga policijska vlast, ali u saslušanja osumnjičenih uvela je metode pritiska i mučenja, te ih je usavršavali tehnički i psihološki. Većina službenika regrutirana je iz redova redovne policije, preporučene od pretpostavljenih i pozvan da sudjeluju u vanpravnim postupcima mučenja i ubijanja obespravljenih skupina. Gestapo je stekao glas kao instrument kombinacije okrutnog terora i učinkovitosti. Samo na početku djelovanja i regrutiranja Gestapovci bi se trudili oko „imidža“ organa pravne države - no te su se ambicije ubrzo „oslobodili“. Gestapo nije ni radio u tajnosti, dapače: stanovništvo je trebalo znati i vidjeti i znati – širiti strah i nepovjerenje, bilo je u konceptu. Naročito žestoko je Gestapo postupao kao instrument istrebljenja Židova, a od preuzimanja Gestapa od Himmlera i Heydricha on se legitimirao kao organ naroda. U svakom postupku Gestapovac se mogao pozivati na interese naroda, ali i zatražiti „suradnju naroda“, tj. usluge spija i iscjelitelj: Oskar Dallos, Die Gestapo.str.34-36.

¹⁵ Boris Begović – Zoran S. Mirković, Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske. Priedili Boris Begović i Zoran S. Mirković, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.Beograd 2018 http://centar.ius.bg.ac.rs/download/Pravni_poredak_NDH_1.pdf (pristupljeno 25.7.2023 i 18.8.2023).

¹⁶Fritz Bauer (Stuttgart 1903 - -Frankfurt/M.1968), zatočenik nacističkog konclogora Heuberg kao Židov, morao napustiti sudstvo 1933.godine. Nakon otpusta iz logora pobjegao je u Dansku, a 1943., zbog deportacije danskih Židova, u Švedsku. 1945.godine uz pomoć kancelara Adenauer vratio se u Njemačku. On je israelskom Mossadu dao- mimo službenih ovlasti - presudnu informaciju o boravku Adolfa Eichmanna, jer se bojao da će Njemačka blokirati sve mjere koje bi mogle donijeti pronalaženju ovog zločinca. Godine 1963/1964.održavao se u Frankfurtu veliko suđenje nekolicini stražara i zapovjednika iz Aušvica, a Bauer je pretrpio mnoge napade putem njemačkih medija. Unatoč tome pripremao je novo suđenje

policajaca i stražara po koncentracijskim logorima od strane njemačkih sudova (jer niži nacisti nisu bili optuženi pred Međunarodnim tribunalom u Nürnbergu). Fritz Bauer vodio se uvjerenje da je nužno suditi i osobama srednjih i nižih hijerarhijskih razina, jer bez njihova „rada“ aparat ne bi funkcionirao.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj su se ljudi „zaposlili“ na radnim mjestima, na kojima su imali dodir sa zločinima. Dokumentirano je za barem jednoga slučaja „Jesu li mogli birati, odbiti službu“?¹⁷. U „državnu službu“ javili su se ljudi, koji nisu ni bili izučeni policajci, da bi se zatim odazvali izboru za Interventne jedinice SS-a i za „intervencije“, tj. masakre nad civilima¹⁸. Neki od njih su mogli znati ili su znali, što policija radi u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj (gdje je režim bio na vlasti od 1933.godine). Sasvim „obični“, prosječni ljudi, ljudi sa sela, sa minimalni obrazovanjem, ali možda ambiciozni, željni nešto postići u životu, možda ne. Tradicionalni odgoj djece išao je za „*bezuwjetnim posluhom*“. Fritz Bauer vjeruje da je etos „bezuwjetnog izvršavanja zapovijedi“ bez propitkivanja njihova opravdanosti ili etičnosti, instrument za slamanje kičme i stvaranja bezkičmenjaka. Ova kobna „pedagogija“ suzbijala je volje, ideje, svaku individualnost, proizvodio „kreature“. Taj odgoj, „Pruski dril“, stvorio je od mladog pruskog kralja Friedricha (kasnije Friedricha II.) jednog od najnadarenijih slobodarski duhova 18. stoljeća, čovjekoljublju i prosvjetiteljski zadojenog mladića cinična mizantropa i stubokom ogorčenog despota. Friedrich Veliki, svestrano obrazovan i filozofski duh, postao je sinonimom za bezdušni autoritet. Nije samo pruski kralj veličao tu „pedagogiju“, ona se preko monarhija 19. stoljeća, primjenjivala u monarhijama koje su svoje postojanje zasnovale na „Božje milosti“. Iako su monarhije od Božje milosti svrgnute nakon kraja Prvoga svjetskog rata, njihove vrijednosti – lojalnost, autoritet, disciplina – masama su obećavale oslonac i zaštitu. Stupovi tih monarhija – činovništvo i vojska – najviše su osjećali potrebu njegovati ove vrijednosti, jer su im osiguravale egzistenciju i pravo na postojanje. Moderna ustavna demokracija, s kojom je eksperimentirala Weimarska Republika, a koja je već bila uvriježena u Zapadnoj Europi, taj mentalitet nije znao što bi, nije mu ulila povjerenje. U tom duhu – u nepovjerenju, čak i strahu od ustava i demokracije – školovani su činovnički staleži u monarhijama: „*Ustavi dolaze i odlaze, neka propisuju ovo ili ono, neka jedan propisuje nešto suprotno drugome – činovnik se na to ne treba obazirati, ne treba imati svoje mišljenje, on neka samo vjerno izvršava svoje obaveze, on je funkcioner i robot*“¹⁹. Sklonost autoritarizmu, k posluhu prema autoritetima, svojstvena je podjednako katolicizmu (u zemljama Austrougarske monarhije), kao i protestantizmu („*Svaka je vlast od Boga i zaslužuje posluh*“, učio je apostol Pavao. Martin Luther je oko Pavlova naučavanju o odnosu kršćanina prema ovozemaljskoj vlasti gradio svoju teologiju o kršćanskom životu, pa su protestanti ovu instrukciju smatrali još dublje kršćanskom od katolika: Fritz Bauer je pripisao presudan utjecaj na oblikovanje podaničkog mentaliteta podjednako katolicizmu i protestantizmu²⁰. Carska Rusija i Osmansko carstvo baštinile su isto duhovno nasljedstvo iz svojih kontakata sa Srednjom Europom. Od Osmanlija preuzele su ovu autoritarnu „monarhiju“ novoosnovane države Jugoistočne Europe (čije su krunisane glave bile potomci srednjoeuropskih dinastija). Naročito

- protiv „ubojstava za pisaćim stolovima“, koji su izradili „eutanazijski program“. Umro tijekom priprema, tako da se ovo suđenje nikad održalo: <http://www.auschakawitz-prozess-frankfurt.de/index.php?id=Fritz> Bauer je zaslužan i za pozitivno prevrednovanje pripadnika kružoka oko pruskog plemića i visokog časnika Wehrmachta Claus Schenk Graf Stauffenberg, koji su planirali i izveli (neuspjeli) atentat na Hitlera dne.20.srpnja 1944.(poznati pod nazivom „Die Maenner des 20.Juli“/„Muževi 20.srpnja“).

¹⁷ Fritz Bauer, Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns. Mit einem Vorwort von David Johst.Frankfurt 1965

¹⁸ Christopher R.Browning, „Ordinary Men Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. NewYork 1999.

¹⁹ Fritz Bauer, Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns. Mit einem Vorwort von David Johst.Frankfurt 1965

²⁰ F. Bauer. Die Wurzeln. Str. 29-34

okrutne crte autoritarizma, Fritz Bauer je detektirao u Pruskoj javnoj upravi, policiji i vojski, poznatoj po drilu koji je surovo suzbijao ljudsko dostojanstvo²¹.

Iako nije shvatljivo – ljudi su tridesetih godina 20. stoljeća izabrali takvu državu s takvim neljudskim tradicijama. Strah vladara od kritičkih misli, od pluralnosti mišljenja, od tolerancije i slobode, koje su promicale revolucije 20. stoljeća – obuzimao je i „podanike“, pojedince da se udruže – za zaštitu od samovolja. Ljudi imaju potrebu biti djelom mase, konstatirao je Fritz Bauer²².

Da bi obrazložio sklonost pojedinaca „utopiti“ se u nekakvu kolektivu, tužitelj Fritz Bauer je citirao dramu „Nosorozi“ Eugena Ionescoa: „*U malen gradić stiže nosorog. Ljudi se čude tom biću, ali s jednog trenutka na drugi pojavljuju se sve više nosoroga, sve dok nije, u zadnjem činu drame, grad napučen nosorozima – a građani, jedni za drugima, počinju se ponašati kao nosorozi. Rokću, hrvaju se za hranom, zaborave ljudski jezik i ljudsko ponašanje.*“ Ionesco nije objasnio publici što poručuje svojom dramom. Za ljudsku potrebu za udruživanje u skupinu, „masu“, Ionescovi tumači navode „osamljenost“, izloženost pojedinca kad je sam (David Riesmann, „*Die einsame Masse*“/ „*Osamljena masa*“²³): nitko ne voli odskakati, nitko ne voli biti iznimka, opasno je odudarati se i zapasti u oči vlasti. Po Riesmannu je i Ionesco ljudsku zajednicu vidio kao mnoštvo osamljenih pojedinaca, nesvjesni samih sebe. Zato vjeruju da će osamljenost najbolje prevladati udruže li se u veliku masu, stupaju istim koracima, urlaju u istom taktu. Popularne teze psihologija masa 20. stoljeća nisu težile liječenju osamljenosti, u cilju smanjivanja potrebe za integraciju u masu. Osoba koja se uspješno liječe od osamljenosti i zna se ophoditi sa svojom samoćom, to nije bio ni model društva dvadesetih godina 20. stoljeća, prvih godina poslije kraja rata. Društvena klima „*Roaring Twenties*“, sa svojom glađu za zabavom i užicima morala je propagirati masovnost – a i masovnost je išla u prilog usponu diktatora.

Diktatori koji su u međuratnom razdoblju niknuli u Južnoj i Srednjoj Europi jedna su strana problema razvijanja totalitarne vlasti. Druga su strana „podanici“, narod – nema vođe bez ljudi koji se daju voditi. A narodi pet zemalja Europe, baštinici propalih monarhija, bili su posebno skloni „slijediti vođe“. Kad su sišle s vlasti, nasljednici su se dali u vraćanje odnosno izgradnju novih „carstava“. Fritz Bauer: zašto? Nezamisliva im je bila država bez hijerarhijskog sustava naređenosti i podređivanja²⁴. Službenici države, činovnici, vojnici, redari, nemaju smisla bez državnog aparata, ali aparat je i jedno što im je trebalo: ne

²¹ F.bauer, Die Wurzeln. Str.34

²² F.Bauer, Die Wurzeln. Str.39-43 Car Franjo Josip je bez sumnje doprinio psihičkom rastrojstvu svojeg, također natprosječno nadarenog sina Rudolfa, kojega ni mogao niti razumijeti niti slijediti u Rudolfovim idejama za demokratsku preuređenje monarhije (napose starusa narodnosti i manjina).

²³ David Riesmann, Die einsame Masse. Hamburg 1960. https://www.gbv.de/dms/weimar/toc/24347699X_toc.pdf (pristupljeno 4.1.2024.)

²⁴ Fritz Bauer je razvio teoriju o posljedicama „okretanja Nijemaca prema Latinskom pravu“, zbog kojih su se Nijemci zarana opredijelili za „rimsku logiku“ i za „slovo zakona“, što je Germanskim narodima bilo strano: Germani, i s njima srođeni Skandinavci, Britanci, a za njima Amerikanci, davali su prednost slobodama, demokraciji, ravnopravnosti. Dok su, prema Baueru, Rimljani stvorili sustav sa svojom logikom pojmovnih definicija građana i podanika, s neumoljivom logikom, Germani nisu bili majstori logike, za sistematiku nisu imali smisla. Njima je stalo do etičnosti i morala, nisu bili poklonici slovu zakona – naprotiv, germansko je nasljedstvo relativnost svakog zakona i vremenitost morala. Njihov je majstorski doprinos ideja da i zakon i moral, podloženi vremenima i njihovim mijenama, mogu čak biti i zločinački, upravo suprotni našem pojmovnu morala. Oni su znali za savjest, i davali bi savjesti mjesto u pravnome životu. Radi savjesti se slobodna osoba smije pobuniti protiv pape i cara. Slobodnjak se time odlikuje i razlikuje o roba.-Germansko pravo nije poznavalo slijep i bezuvjetan posluš, niti vječno i neraskidivo obvezujuće zakletve. Zakletva nije obvezivala na vjernost određenoj osobi, nego odanosti vječnom pravu. Zakletva prestala je važiti, kad je vladar prestao biti pravednim (Biblija diktira da Bogu treba ukazati posluš, prije nego Čovjeku). Ovu je etiku preuzeo protestantizam, englesko pravo – Magna Charta i Bill of Rights: F.Bauer,Die Wurzeln..str.39.- Organizator Bauerova predavanja zatražio je od ministarstva prosvjete pokrajine Rheinland Pfalz dozvolu za objavljivanje ovoga teksta u udžbenicama za više razrede srednjih škola i stručnih škola, uz obrazloženje da takvo tumačenje njemačke povijesti uspona nacionalsocijalizma može mladima samo pomoći i motivirati ih za samostalno i neovisno razmišljanje. Ministarstvo je odbilo, jer po njemu mladima je trebalo dati u ruke nastavni materijal koji ih tek priprema na složenost Bauerove misli. Socijaldemokratska stranka je javno napala odluku, kao „nepodobno tutorstvo nad tobože „nezrelim“ mladima. Medije i javnosti su tekst žuštro diskutirali, tako da je došlo do rasprave u Skupštini pokrajine“, a da se tekst nije mogao pojaviti u nastavnim pomagalima.

trebaju se obazirati na pisane ustave i zakone, ne trebaju imati svoje mišljenje, oni neka samo vjerno izvršavaju svoje obaveze, oni neka funkcioniraju poput robota²⁵.

Ljudi koji doista tako funkcioniraju u službi države, biti će i denuncijanti. Da je denunciranje i prije fašizma i nacionalsocijalizma u „policijskim državama“ bilo koliko „nezaobilazno pomagalo policijskog rada (policija se morala oslanjati na takvu „suradnju“, jer se bojala da sama neće otkriti sve do zadnjeg žarišta otpora), toliko je denuncijant u svim sustavima bio prezren: „spjevao je u 19. stoljeću njemački pjesnik August Heinrich Hoffmann von Fallersleben²⁶.

²⁵ F.Bauer, Die Wurzeln str. 64

²⁶ NDR, Ein streitbarer Geist . <https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/Ein-streitbarer-Geist-Hoffmann-von-Fallersleben,fallersleben101.html> (snimljeno 20.6.2020 - pristupljeno: 18.8.2023)

II. Nezavisna Država Hrvatska – od euforije i suradnje do otrežnjenja i „otpora“

Pučanstvo Nezavisne Države Hrvatske nije imalo priliku opredijeliti se za ili bez države s ustaškim poretkom i vodstvom. Ustaštvo, koji se razvio od 1926. godine, kao malobrojni, ali radikalno antijugoslavenski ogranak Hrvatske stranke prava (HSP), svoja je nadahnuća dobila od talijanskih fašista i od njemačkih nacionalsocijalista. Talijanski fašisti nisu samo nadahnjivali program ustaštva, nego i organizaciju i način nastupanja²⁷. Nasilje i brutalnost, ulični teror i ubojstva bili su već uzeli maha, u vrijeme kad se budući Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske učio na primjerima fašističke Italije i nacionalsocijalističke Njemačke.

Kad je Slavko Kvaternik i krug njegovih drugova, uglavnom bivših austrougarskih oficira, a umirovljenih od Kraljevine SHS, proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku, zacijelo je malen broj stanovnika znao, i malen broj slutio da iza osnivanja ove države stoje Njemački Reich i Italija²⁸. O razdoblju, u kojem je budući Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske iz svojeg egzila u Italiji agitirao i vrbovao za razbijanje Jugoslavije i osnivanje hrvatske države, malo se znalo, dok Fikreta Jelić Butić nije objavila svoj prilog o tim agitacijama Pavelićevih ljudi od povjerenja, u vladinim krugovima u Italiji i Njemačkoj, i putem gospodarskih i političkih emigranata iz Hrvatske u Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj i Makedoniji, u SAD i u Kanadi²⁹. Hrvatski narod nije mogao znati da su u Vrhovnom zapovjedništvu Wehrmachta (Oberkommando der Wehrmacht, OKW) raspravljali o razbijanju Jugoslavije, i kad se Jugoslavija još približavala nacističkoj Njemačkoj, tako da su planovi o samostalnoj Hrvatskoj već bili na stolovima. Njemačka je samostalnu Hrvatsku željela kao funkcionalnu i uređenu državu, iz koje će Njemački Reich crpiti i radnu snagu, poljoprivredne proizvode i sirovine za svoju ratnu privredu i za njemačko stanovništvo. To, što su hrvatski državni dužnosnici opetovani isticali – da će „uz bok Njemačkog Reicha sudjelovati u izgradnji Novog Europskog poretka“³⁰ – to je bilo drska prijevara režima, ali „podanici“ su u to vjerovali, ili željeli vjerovati, u svakom slučaju dopustili su da režim njima tako očigledno manipulira. Bilo je moguće uvjeriti se u pravu narav i ciljeve Njemačkog Reicha. Pouzdano se može tvrditi da je onaj koji je želio nešto saznati, imao je mogućnosti za to: od živih ljudi – žrtava nacista, koji su između 1933. i 1941. tražili zaštitu i utočište u Kraljevini Jugoslaviji. Svejedno, neprocjenjiv broj sugrađana je ponosno ili ganut emocijama, pozdravljao prolaznike: „*Imamo svoju Hrvatsku!*“. Iz nekih usta taj je uzvik zvučao čak zloban, prijeteći, kao najava da „naša Hrvatska“ neće biti i svačija Hrvatska, i da će neki uskoro biti „nepoželjni“³¹. Pučanstvo u glavnome gradu i u manjim, provincijskim središtima³² pokazalo se znatiželjnim, no očito malo ili čak nimalo impresioniranim ili zastrašenim činjenicom da se proglašenje Nezavisne Države Hrvatske poklapalo s ulaskom njemačkog

²⁷ F.Jelić Butić, Prilog, str. 63

²⁸ Ljubo Boban otkrio je odlomke dnevničkih zabilješki zagrebačkog nadbiskupa, te ih je objavio u tjedniku „Danas“, Zagreb: Ljubo Boban, „Dnevnik Alojzije Stepinac“. „Danas“, Zagreb, 21.2.-28.8.1990.

²⁹ O tome F.Jelić Butić, Prilog proučavanju jelatnosti ustaša do 1941. U. str. 55-92; ovdje str.60-70. <https://hrcak.srce.hr/file/243214> - pristupljeno 30.7.2023.)

³⁰ A.M.Grünfelder, U Radni stroj Velikog Njemačkog Reicha. Str. 35-42

³¹ Branko Polić, Vjetrenjasta klepsidra (Autobiografski zapisi 1924-1.11.1942.), Zagreb 2006, str. 378. Anna Maria Grünfelder, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft 1941-1944. U: Südostforschungen (SOF), Regensburg, god. 2010/2011, str.182-202, ovdje 196

³² S.Goldstein, 1941: Godina koja se vraća. 2.izdanje, Zagreb 2007

Wehrmachta u Hrvatsku. Neki su se čak i pitali, što će njemačka vojska u tek novonastaloj Hrvatskoj – no dali su se umiriti da će ta vojska uskoro krenuti „put Rusije“³³.

Zagrebački je nadbiskup, bez dvojbe, nešto „crno“ slutio. Godine 1938. ukorio je neke objesne mladiće, članove hrvatske nacionalsocijalističke partije, organizirane nalik „Hitlerovoj mladeži“, koji su „proslavili“ austrijski „Anschluss“ Njemačkom Reichu: Da ti „žutokljunci“ očito nemaju pojma, kako bi se Hrvatima loše pisalo pod nacistima. Nadbiskup Stepinac je u više navrata izražavao zabrinutost i sumnju, bi li Hitler stvarno omogućio stvaranje samostalne Hrvatske, a da bi to dozvolio, kakva bi to bila Hrvatska³⁴. Godine 1939. nadbiskup je saznao od izbjeglih poljskih svećenika za brutalni njemački napad na Poljsku i za surovo ophođenje njemačkih vojnika i okupacijskih vlasti prema Poljskoj inteligenciji, poglavito prema katoličkom kleru³⁵. Pored toga, nadbiskup je bio informiran i o izgređima nacističkih vlasti protiv Katoličke crkve u samoj Njemačkoj i o notornom kršenju konkordata što ga je Sv. Stolica 1933. potpisala s Njemačkim Reichom, i o ispadima protiv Crkve i njezinih ustanova i udruga u Austriji³⁶.

O raspoloženju građana, osim onih koji se u takvim prilikama ističu nametljivim „publicity-akcijama“ – „*frajle koje su njemačkim vojnicima dobacivale naranče*“³⁷, ima tek malen broj svjedoka vremena – a to su bili svjedoci koji su događaji popratili s zlogukim slutnjama. Njemački Wehrmacht u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: Kao da se hrvatsko pučanstvo nije zapitalo što strana vojska radi u nezavisnoj državi? Zar to nije „okupacija“, i zašto okupacija novoproglašene države? I kako će se okupacijska vlast ponašati prema „nezavisnoj“ državi?

17-godišnji Branko Polić, sin židovskog bankara Artura Polića i njegove supruge Dane, koji je znatiželjan sa svojim prijateljima pratio doček njemačkih oklopa na Zagrebačkom Trgu Bana Josipa Jelačića, zaprepastio se gomilom ushićenih ljudi: identificirao je predstavnike „Pete kolonije“ (zagrebačkih Nijemaca) i podosta prigradskog „Lumpenproletarijata“, ali i poznatih mu osoba, zbog kojih mu je bilo i neugodno i straha: Masa koja se očito odrekla svakog racionalnog razmišljanja o tome, što to sve može značiti. A svaki hrvatski državljanin mogao je znati što to može značiti – trebao je samo „bacati pogled „preko granice“: Austrija, Češka....izbjeglice iz tih zemalja u Jugoslaviji, Židovi u bijegu od progona³⁸.

S neshvatljivom iracionalnošću graniči i Okružnica katoličkih biskupa Nezavisne Države Hrvatske, datirana 28. travnja 1941. godine, u kojoj je riječ o „*krvi koja brže kola u žilama od radosti....*“ i o „*srcima koja kucaju snažnije....*“ zato što je Hrvatska konačno slobodna³⁹. Teško je pronaći uvjerljivo obrazloženje za nadbiskupovo obećanje dato Paveliću prigodom njegova protokolarnog posjeta Poglavniku dan poslije preuzimanja državne vlasti, kako se „*Crkva neće miješati u državne poslove*“, a zauzvrat Nadbiskup od

³³ Arnold Suppan, Hitler - Beneš – Tito: Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa. Nationalsozialistische Herrschaft in Jugoslawien 1941-1945: str. 927 - 1212, ovdje Str. 938.

³⁴ Nadbiskupove izjave o svom ambivalentnom odnosu prema njemačkom angažmanu za osnivanje Nezavisne Države Hrvatske: A. Grünfelder, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft. U: „Südostforschungen“, god.69/70, Regensburg 2010/2011.,str.197.

³⁵ Poljska crkva pod njemačkom okupacijom: Radtke Stephan, Widerstand sinnvoll oder sinnlos? [Widerstand sinnvoll oder sinnlos.pdf](#) (pristupljeno 14.8.2023.)

³⁶ Erika Weinzierl, Kirche und Nationalsozialismus. Ausstellung des Dokumentationszentrums des österreichischen Widerstandes, »Erkennen«: [www.doew.at/erkennen/ausstellung/1938/kirche-und-nationalsozialismus/](#) (aufgerufen 3.6.2023)

³⁷ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str. 378 „Frajle“ od njemačkog „Fräulein“, gospođice, zagrebački dijalektalni izraz, često podrugljivo korišten, kao i u ovoj tvrdni Zagrepčainina Branka Polića.

³⁸ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra (autobiografski zapis 1924-1.11.1942.) Zagreb 2004. str. 376

³⁹ A.M.Grünfelder, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft, u: Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft; „Südostforschungen“ (SOF), god. 69/70, Regensburg 2010./2011., str.194, 195

Poglavnika moli da „*ustaška vlast poštuje katoličku tradiciju i Crkvi dopusti slobodno djelovanje*“⁴⁰. Što je Poglavnik obećao, nije dokumentirano. Možemo špekulirati da je nadbiskup bio donekle zadovoljan, jer je Poglavnika preporučio papi Pij XII. kao „*uspravnog katolika*“⁴¹.

Nadbiskup se recizno držao svojeg obećanja „nemiješanja“ – kritizirao je sužavanja prava Srba, Židova i Roma, ali vrlo, vrlo oprezno i diskretno. Čak ni njihova odvođenja u logore nadbiskup nije smatrao povodom za jasniju osudu, tako da njegovi dopisi nisu ozbiljno zaoštrili ni inače ne baš skladni, ali službeno-hladno-korektni odnos⁴² između Crkve i ustaškog režima⁴³.

Katoličke su udruge nudile angažman svojih obrazovanih članova; delegacija Katoličke akcije, posjetivši dne. 29. lipnja 1941. godine Poglavnika, izjavila mu je kako su katolici motivirani upregnuti sve snage i služiti državi čiji se dužnosnici drže načela i ciljeva Katoličke Crkve. U prosvjeti, kulturi, kazalištu, u novinskim uredništvima i na Hrvatskom radiju (uskoro će se zvati „Hrvatski krugoval“) zaposlili su se mladi entuzijasti: Povjesničar Dr. Dušan Žanko, profesor u Nadbiskupskom sjemeništu u Zagrebu preuzeo je ravnateljstvo Hrvatskog Narodnog kazališta⁴⁴, Ivo Bogdan, profesionalni novinar⁴⁵, dr. Ivo Oršanić, također profesor Nadbiskupskog gimnazija, fizičar i matematičar, preuzeo je „*Ustašku mladež*“⁴⁶. Svjedočanstvo o tome pružala je istaknuta katolička profesorica povijesti u višim razredima „Građanske škole“, urednica priloga za žene u crkvenim časopisima i voditeljica katoličke djevojačke organizacije „Orlova“, takozvane „*Orlice*“, Marica Stanković. Ona se nadala slomu Kraljevine Jugoslavije, a što će se dogoditi s „ostavštinom“ „tamnice naroda“ i tko će to napraviti, o tome nema spomena. Nije razmišljala o tome ili ni sama nije imala neke vizije – ne znamo. Nije poznata ni jedna njezina izjava vezana uz progone i žrtve ustaštva. Nije pristupila ustaškom pokretu, za razliku od jedne njezine suradnice, Irene Javor, koja se do tada zanosila planom pristupanja kontemplativnoj redovničkoj zajednici. Ona je postala zapovjednicom Ženske ustaške loze, druge su pristupile udruzi „Hrvatska žena“, bavile se humanitarnim radom u korist hrvatskih obitelji, žena, djece. Većina članova katoličkih udruga opredijelili su se za apolitičnu, sasvim

⁴⁰ Marija Marušić, Nezavisna Država Hrvatska i progone Židova (Diplomski rad 2020 Rad „Josip Juraj Strossmayer“, Osijek, Katoličku bogoslovni fakultet Đakovo: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:120:617754> [marusic Stepinac i spasavanje Židova.pdf](https://www.marijamarusic.hr/marusic-stepinac-i-spasavanje-zidova.pdf) (snimljeno str58:

⁴¹ Kad se hrvatska delegacija spremala na putovanje u Rim, na potpisivanje Rimskih ugovora (o personalnoj uniji „Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske“ (18.5.1941.godine), nadbiskup Stepinac intervenirao je u Vatikanu da papa Pio XII. delegaciju s Poglavnikom primi u službeni audijenciju. Kad je to odbijeno s obrazloženje da Sveta Stolica ne priznaje teritorijalne promjene izvršene tijekom rata i kao rezultat rata, nadbiskup je preporučio specijalnu audijenciju za Poglavnika, „uzornog katolika i odana sina Svete Crkve“: A.Grünfelder, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft. U: „*Südostforschungen*“, god. 69/70, Regensburg 2010/2011., str. 196

⁴² Poglavnik je, prema bilješkama Tome Mravunca, agenta Policijskog izaslanika Njemačkog Reicha u NDH, teško sakrivaio svoju antipatiju za Stepinca, zato što se Stepinac u Kraljevini Jugoslaviji držao korektno prema kralju i od njega primio odlikovanje. Paveliću netrpeljivost prema Stepincu preuzeli su i suradnici iz najužeg Poglavnikovog okruženja: HR-HDA-1521, Tomo Mravunac.

⁴³ Država, tj. Ministarstvo nastave i bogoštovlja, Odsjek za bogoštovlje, svojatala je nadležnost za pripust sakramentu krštenja. HR-HDA-218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja (MNB), Kroatisch: Ministarstvo nastave i bogoštovlja abgek. MNB; od lipnja 1941.godine Odsjek za bogoštovlje premješten je u Ministarstvo pravosuđa. Anna Grünfelder, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft 1941–1944. U: *Südostforschungen*. god. 69/70, Regensburg 2010/2011, str. 182–227, ovdje str.211–216.

⁴⁴ Dr.Dušan Žanko, (Trilj, 10. XI. 1904 – Caracas, Venezuela, 23. I. 1980). Bio je profesor u zagrebačkoj Nadbiskupskoj gimnaziji. Član vodstva Hrvatskoga orlovskoga saveza i Križarskoga bratstva, djelatnik u Katoličkoj akciji. Intendant zagrebačkoga HNK (1941–43). Vodio je kulturno-gospodarsko izaslanstvo NDH u vichyevskoj Francuskoj (1943–44). Kazališne i književne kritike te prikaze objavljivao je u časopisima i novinama. Posmrtno su mu je objavljene knjige eseja *Svjedoci* (1987) i *Izabrani eseji* (1993). Nakon sloma NDH emigrirao je u Italiju, zatim u Argentinu (1948) pa u Venezuelu (1954). U Caracasu je predavao na Sveučilištu Andres Bello. Sudjelovao je u radu hrvatske političke emigracije: U: Žanko, Dušan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 8. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67636>>. (pristupljeno: 8.8.2023).

⁴⁵ Bogdan, Ivo, hrvatski novinar i publicist (Suđurađ na Šipanu, 30. IX. 1907 – Buenos Aires, 18. VIII. 1971). Predsjednik akademskog društva »Domagoj«.Aktivan u ustaškom pokretu, sudjelovao u pokretanju dnevnika I tjednika. Od siječnja 1944. glavni ravnatelj za promidžbu NDH. Nakon sloma NDH emigrirao u Argentinu, gdje je nastavio pisati u iseljničkim publikacijama. Bio je urednik časopisa *Studia Croatica*. Ubijen u atentatu. Na: Bogdan, Ivo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 8. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8359>>

⁴⁶ Dr.Ivo Oršanić, (Županja, 2. VII. 1904 – Buenos Aires, 17. XII. 1968).Prvi tajnik katoličke organizacije Hrvatski orlovski savez (1923). Nakon studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu bio profesor matematike i fizike na Nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu (1929). Kao član ustaške organizacije 1940. uhićen i zatvoren, potom u koncentracijskom logoru u Krušćici kraj Travnika. U NDH državni tajnik za promidžbu i zapovjednik Ustaške mladeži. U svibnju 1945. otišao u emigraciju; 1951. u Buenos Airesu osnovao Hrvatsku republikansku stranku i pokrenuo političku reviju *Republika Hrvatska*. Godine 1962. sudjelovao u osnutku Hrvatskoga narodnog vijeća. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 8. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45599>>

”pounutarnjenu” religioznost i što se situacija po NDH razvijala nepovoljnije, to su se pobožnosti umnožile. Tada nema značajnijih socijalnih aktivnosti, niti je zapamćena ijedna akcija ili javno izrečene solidarnosti s progonjenima. Takvo je držanje upravo najelitnijeg kruga katoličkih vjernika, članova crkvenih udruga, toliko strana suvremenoj Katoličkoj crkvi i njezinom novom profilu poslije Drugoga vatikanskog sabora, profilu „Crkve u Svijetu“, koja dijeli sa Svijetom „*radost i nadu, kao i tugu i strepnju*“⁴⁷. U prvoj polovini 20. stoljeća, Katolička je Crkva pokazivala bliskosti s državicima i državama, a ne prema vjernicima – pojedincima. A njezina sklonost nije prezala ni od diktatora. U tome su se nadbiskup Stepinac, kao uostalom svi hrvatski biskupi, ugledali u uzor pape Pija XII., Eugenija Pacellija.

Na današnje kritike zbog izostanka dokaza katoličke solidarnosti s progonjenima – a uvredljivih, diskriminacijskih mjera protiv Židova i Srba događale su se od dana poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske – službena Crkva uzvraća argumentima: 1. da je nadbiskup i te kako napisao pisma Poglavniku s kritikama zbog progona, i 2. da se nadbiskup Stepinac držao i primjera pape Pija XII. koji također nije javno prosvjedovao, nego potihom pomagao.

Za jednoga katolika, Peru Grgeca, profesora Nadbiskupskog gimnazija, poznato je da je u javnosti, u tramvaju i na ulicama demonstrativno skinuo šešir čim bi uočio Davidov štit na žutoj krpi, sa znakom „Ž“, i da bi svoje kritičare ušutkao s napomenom, koliko „*Ti hrabri ljudi moraju patiti zbog nekih kršćana*“⁴⁸. On, jedan pozitivni lik u ustaškoj Hrvatskoj, pao je u zaborav.

Katolička je crkva ostala bez javnog komentara na službenu zabranu Srpske Pravoslavne crkve (i osnivanje autokefalne Hrvatske Pravoslavne crkve, uz njemačko-nacističko sudjelovanje u činu osnivanja i uvođenja metropolita, ruskog emigranta Germogena⁴⁹, narušavajući time drevnu povezanost Pravoslavlja sa svojim sjedištem u Carigradskom patrijarhatu. Kako se kontroverse oko „*šutnje pape Pija XII. na Holokaust*“⁵⁰ ne daju pobiti argumentima o „*tihoj diplomaciji*“ i o „*nespornim akcijama Vatikana za spašavanja Židova*“, tako se ni nadbiskup Stepinac ne može braniti i, opravdavati njegovu šutnju poslušom prema papi. Odvagati Stepinčeva veoma „diskretna“ upozoravanja na nepravdu i ukazujući na nadbiskupove pastoralne ustupke, kojima je župnicima u cilju pomaganja ugroženima dopustio „kršenja“ kanonskog prava. Djelatno je pomagao, uz suradnju nekoliko svećenika, pružajući progonjenima utočište, tako 1943. godine i rabinu Židovske bogoštovne općine Zagreb, Dr. Miroslavu Šalom Freibbergeru i predsjedniku općine Dr. Hugu Kohnu, te njihovim obiteljima⁵¹, tako se i ne može zanijekati da nadbiskup Stepinac nikada, u svojim brojnim pismima Poglavniku, ali baš nikada izrekom nije osudio deportacije

⁴⁷ Uvod u Konstituciju Drugoga Vatikanskog sabora o Crkvi u Svijetu „Gaudium et spes“ („Radost i nadu“. U: Karl Rahner – Herbert Vorgrimmler, Kleines Konzilskompendium. Freiburg 1968. Novo izdanje 2008. A.M.GruenfelderIvan Merz i Marica Stanković nisu uzori za sva vremena. Na „Autograf“, Zagreb 2.11.2018.<https://www.autograf.hr/ivan-merz-i-marica-stankovic-nisu-uzori-za-sva-vremena/#more-49878> (pristupljeno:09.08.2023)

⁴⁸ Ivo Goldstein, Pomoć i solidarnost sa Židovima u Hrvatskoj: Radovi – Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, god.34-35-36, 2004 <https://hrcak.srce.hr/file/75756> (2004 - pristupljeno 11.8.2023.)str. 205-228,

⁴⁹ Mitropolit Germonogen bio je ruski emigrantkoji je bježao od Oktobarske revolucije:Građanskim imenom zvao se Grigorij Ivanovič Maksimov): Vladimir Geiger, Germogen (Grigorij Ivanovič Maksimov) u: Hrvatski biografski leksikon <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6775> (upis 1998- pristupljeno 10.08.2023).

⁵⁰ Winfried Becker, Papst Pius XII. und sein „Schweigen“ über den Holocaust. U. Vol. 18, No. 1, 2005, Katholizismus in Europa in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts / European Catholicism in the First Half of the Twentieth Century.

⁵¹ Rabin Dr.Freibberger I predsjednik Židovske bogoštovne općine Zagreb Dr. Hugo Kohn su odbili nadbiskupovu ponudu , jer su želje biti ondje gdje su im njihovi sunarodnjaci, I sve dok se još jedan jedini Židov ubije. Obojica su odvedeni 1943. u Auschwitz I ubijeni na rampi, jer su prosvjedovali protiv brutalnog ophođenja SS-ovaca I Gestapovca protiv deportirane ljude: Ivo Goldstein, Holokaust u Zagrebu. Str. 472.

Židova u logore. Zamolio je da se deportacije provedu „*humano*“, da se žrtvama dopusti „*urediti svoje poslove*“ i da se pokatoličenim Židovima u logoru pruža dušobrižničku skrb⁵².

⁵² D.Kovačić, Uspostava. Str. 98

⁵⁵ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra, str. 376

III. Ustaška država - represija na djelu

„Frajle su Nijemce dočekale s cvijećem – do otrežnjenja bi došlo kad bi vidjele plakate s javno obznanim imenima obješenih“⁵³

Izgradnju aparata za „javni red i sigurnost“ poduzimali su – zbog pomanjkanja ustaškog kadra – od početka činovnici naslijeđeni od Banovine, čak i od Kraljevine Jugoslavije. No, od samog osnutka NDH pa sve do 1943. godine u NDH, postojala su dva zasebna policijska ravnateljstva: RAVSIGUR s ograničenim pravima i UNS sa neograničenim ovlastima kao tajna državna policija, izgrađena poput njemačkog Gestapa⁵⁴. U samom početku je cijeli aparat UNS-a bio sastavljen od posve neiskusnog i većim dijelom nestručnog osoblja koje se je tek kroz duži rad upućivalo u obavještajne i redarstvene poslove: u Njemačkoj je Gestapo postao strahom i trepetom zbog „kombinacije savršene okrutne tehnike i saslušanja žrtava i učinkovitosti zastrašivanja“⁵⁵ – u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pandane Gestapa „krasila“ je neuvijena brutalnost, dok su profesionalnost i tehnika ostale na niskoj razini. Za žrtve bilo je svejedno, a stanovništvu su i hrvatski redarstvenici ulijevali strah. Većina ovih mladih službenika pretvorit će se u one nasilne, brutalne i neotesane nositelje moći, nadležne za sve skupine „pod-Čovjeka“, neprijatelja, „koje će se uništiti: Srbe, Židove, komuniste“ (neprijatelje par excellence“), zatim „četnike“, „cigane“. Zbog toga su se često mijenjale i metode rada, kao što se i sama organizacija UNS-a postupno razvijala. UNS će biti nadležan za ustaške logore⁵⁶.

Činovnički aparat bivše Kraljevine Jugoslavije, na koji su se ustaše u izgradnji „svojih“ sustava morala oslanjati, pokazao se kudikamo „kulturnijim“ i profesionalnijim, te su se činovnici starije kova nerijetko zgražavali zbog „novoga duha“, nad bezobzirnim kršenjem ne samo profesionalnih običaja, nego i temeljnog prava na život i fizičku nedodirljivosti. Takvi su policajci, „redarstvenici“ staroga kova, prosvjedovali kod župnika, njima poznatih župnika i kod svojih pretpostavljenih, kad bi postali svjedocima pljačke pravoslavnih crkvi i maltretiranja svećenstva i kad bi morali, po uputstvu Ministarstva za pravosuđe i bogoštovlje – Odjela za bogoštovlje, preuzeti vođenje matičnih knjige Srpsko pravoslavnih općina u Hrvatskoj nakon zabrane Srpske Pravoslavne Crkve. Činovnici su prosvjedovali da za to nisu ni educirani, niti to mogu po savjesti – jer su slutili da ravnatelj Odjela za bogoštovlje, Franjevac Dr. Radovan Glavaš namjerava „vođenjem“ matičnih evidencija „pokatoličenje“ Pravoslavaca ostvariti „kroz mala vrata“⁵⁷.

Ustaše su činovnike preuzete iz uprave Kraljevine Jugoslavije smatrali „*politički nepouzdanima*“. Istina, bili su naviknuti na koliko-toliko korektnu javnu upravu, poštivanje zakonitosti. No, njihova egzistencija ovisila je o sustavu koji nije mario za ljudskost. Zbog toga su postupno ta mjesta popunjavana s mladim pouzdanim osobama, bez obzira na stručnost. Oni bi bili određivani za važne poslove (i poslove za karijeru), poput agenata za praćenje⁵⁸.

⁵⁶ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str. 379

⁵⁴ O..Dallos, Die Gestapo. [Dallos Die Gestapo \(1\).pdf](#) (11.8.2023)

⁵⁵ O.Dallos, Gestapo. Str.33

⁵⁶ D.Kovačić, Uspostava. Str. 93

⁵⁷ A.Gruenfelder, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft. S.207. O tome postoji i prepiska između Nadbiskupskog Duhovnog stola Zagre, kojemu su se obratili službenici, te Ministarstva u HR-HDA-218, MPB-B, kutija 3, br. 44538/1941 i br. 47212/41 od 6.7.1941., kutija 4 br. 270/41 od 11.9.1941.

⁵⁸ D.Kovačić, Uspostava. Str. 88, 89 i R.Zaradić, recenzija u „Polemosu“, str. 109.

Oružništvo se je nalazilo u sklopu Hrvatskog domobranstva i obavljalo je službu javne sigurnosti te je u tom pogledu bilo podređeno političko-upravnoj vlasti i uvijek je postupalo u suradnji s Ministarstvom unutarnjih poslova. Oružništvo kao organ kaznenog pravosuđa izvršavalo je i sve neposredne naloge sudova i državnih tužiteljstava u smislu propisa kaznenih postupaka⁵⁹.

Nezavisna Država Hrvatska sebi nije dala „Ustav“, nego je Ustaška načela proglasila „ustavom“. Ispod razine apsolutističkog vođe množe se institucije – dva i više paralelnih, „partija“ i Glavni ustaški stan i ustaše od Poglavnikova osobnog povjerenja: državni aparat je tek fasada, iza koje se krije nadmoć tih paralelnih struktura, one se miješaju u sve, a činovnici tek provode. Načelo „*divide et impera*“ („podjeli i zavladaј“) primjenjivala je i nacistička partija, pa se i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj primjećuje bujanje paralelnih institucija. Jedna je konkurirala drugoj, jedna je i kontrolirala i špijunirala drugu⁶⁰.

U pravnome poretku Vlasti NDH nisu formalno ukinule načelo zakonitosti, no degradirale su ga i ubrzo nakon proglašenja NDH *via facti* stavili van snage. U kaznenome pravu načelo individualizacije kaznene odgovornosti doživjelo je istu sudbinu. Iako, kako naglašava Nikolina Siprak, sama vlast NDH nije bilo pravno utemeljena, jer Haške konvencije ne dopuštaju okupatoru da formira vlast, načelnu utemeljenost hrvatske države stanovništvo nije ni propitkivalo. Činilo se da su ljudi slutili, ali nisu znali (ili nisu htjeli) jasno formulirati sumnju da će i Nezavisna Država Hrvatska pravo zamjenjivati Poglavnikova samovolja. Osim toga, vlast NDH bila je previše ovisna o glavnim silama Trojnog pakta, štoviše – može se shvatiti okupatorskom⁶¹.

Discipliniranju „podanika“ i sprječavanju pluralizacije društva služi, uz policiju i vojsku, pravni sustav. Dok je niz zakona – građansko pravo najvećim djelom – morao biti preuzet od bivše Jugoslavije, kazneno pravo i prilagodba sudstva slijedilo je njemački uzor (onaj iz početka nacističke vladavine). I u nacističkom sustavu ostali su – nezamijećeni – „natrusi“ omraženog Weimarskog sustava. Na početku, sve do 1935. godine, kad su u sklopu donošenja Nürnberških (rasnih) zakona uslijedile duboke promjene, ostali su i suci educirani još u Weimarskoj Republici. Oni su podvrgnuti „preodgoju“, „pranju mozgov“, kojem su se samo rijetki izmakli. Velika većina se dala slomiti – što zbog egzistencije, što iz straha. Nacistički su suci „*ispod sudačkog talara nosili ubojitu kamu*“, ocijenjeno je na njemačkim suđenjima nacističkim sudovima⁶². Uz to je osnovana gusta mreža specijalnih sudova pored redovnog sudstva, a ti su specijalni sudovi redovnim sudovima otimali nadležnosti. Duboka pravna nesigurnost obuhvaća njemački građanski i javni život⁶³. Pravna je nesigurnost provjerena metoda odgojiti nesigurne, zato podložne podanike⁶⁴.

Nacistička Njemačka je iz zakonika izbacila sve odredbe koje bi osumnjičenima pružale barem nekakvu odbranu od bespravnog, nezakonitog i zato nepravednog suđenja. Nacističko je pravosuđe postupalo po pravilu: „*strogost ima prednost u odnosu na blagost*“, „*slobodno ophođenje s formalnim propisima treba*

⁵⁹ Krunoslav Mikulan, Siniša Pogačić, Hrvatske oružane snage: (ustrojstvo, odore i oznake), Zagreb, 1999., str. 121.

⁶⁰ N.Siprak, Kazneno pravo str.1126

⁶¹ Ibid. Str. 1118

⁶² Bernd Siegler, Der Dolch des Mörders unter der Juristenrobe. U „Die Tageszeitung“, Berlin (arhiv, 1990.), [https://taz.de/Der-Dolch-des-Moerders-unter-der-Juristenrobe/!1777234/\(pristupljeno 3.1.2024.\)](https://taz.de/Der-Dolch-des-Moerders-unter-der-Juristenrobe/!1777234/(pristupljeno%203.1.2024.))

⁶³ Nikolina Srpak, Kazneno pravo u doba Nezavisne države Hrvatske (1941-1945). [Srpak Kazneno pravo u NDH.pdf](#) (snimljeno 2006 – pristupljeno: 11.08.2023), str.1118 V. i Igor Vuković, Poredak zločina. Krivično pravo Nezavisne Države Hrvatske.U: B.Begović-Z.Mirković, Pravo. Str.145-184.

⁶⁴ Hannah Arendt Elemente . str.825.

imati prednost pred stopostotnoj pravednosti“, ali samo ako je išlo protiv okrivljenika⁶⁵. Ustaška vlast nije iz Kaznenog zakona izbacila načelo zakonitosti „*nullum crimen et nulla poena sine lege*“, ali ga je „*obilno kršilo*“ (N. Siprak) retroaktivnom primjenom zakonskih odredbi. Takva primjena predstavlja kršenje načela „*nullum crimen sine lege praevia*“; i primjena pravnih propisa po analogiji, umjesto po određenju, te povredom zahtjeva za određenošću zakonskih opisa („*nullum crimen sine lege certa*“) polučile su veliku pravnu nesigurnost, zapravo nijekanje pravne države. To odgovara nacističkom principu „*slobodnog ophođenja s pravnim normama, koje ima prednost pred formalnom dosljednošću*“. Kako je Hannah Arendt utvrdila za totalitarni državni aparat nacističke Njemačke: Do Nürnberških (rasnih) zakona (1935. godine), zemlju je preplavila plima zakona, a nakon 1935. godine proces je stao; vlasti se više nisu nimalo trudile poštivati te zakone⁶⁶.

Naredba o dužnosti prijave Srba, zatim naredba o obaveznoj prijavi komunista⁶⁷ bile su izravni pozivi vlasti Hrvatima na denunciranje svojih sugrađana, „nehrvata“ i „bandita“. U Zakonsku odredbu za obranu naroda i države, koja je posve neodređeno, formulacijom „na bilo koji način“ moglo se supsumirati svakojako ponašanje:

“1) Tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje;

2) Tko se učini krivcem zločina u točki 1. navedenog, ima ga slijediti kazna smrti.“

Pomilovanje je dodjeljivao samo Poglavnik. U razdoblju od 1941. do 1943. godine niti jedno nije bilo dodijeljeno osuđenima pred specijalnim sudovima. Pomilovanja su se uglavnom davala za obljetnicu osnutka NDH i uglavnom su obuhvaćala osude pred redovnim sudovima, šumske krađe, osude prema vojnom KZ-u i osude za vojni stalež pred vojnim sudovima u Kraljevini Jugoslaviji. Osude za vojni stalež iz Kraljevine Jugoslavije odnosile su se također na djela protiv opstanka države, javno izlaganje poruzi najviših predstavnika države, zlostavljanje službenika, ubojstvo i kvalificirano ubojstvo, paljevina tuđe imovine i paljevina s teškim posljedicama, uporaba eksplozivnih naprava, uzrokovanje opasnosti ili smrti kakvom opće opasnom radnjom, ugrožavanje željezničkog, tramvajskog, brodskog ili zračnog prometa, dovođenje u opasnost više ljudi u prometu, ometanje prometa, sabotaza na vodovodnim, električnim, plinskim i drugim instalacijama, razbojništvo, razbojnička krađa i razbojništvo sa smrtnim posljedicama. Ustaški „pravni“ sustav kažnjavao je već poticanje, osmišljavanje, a ne tek počinjenje, dogovor za počinjenje i neprijavlivanje pripreme djela iz ovog zakona⁶⁸.

„Besprizivnost“ (nemogućnosti priziva), uvedena za specijalne sudove, bila je djelomično ukinuta Zakonskom odredbom od 18. srpnja 1941. To znači da je pravo na priziv vraćen, ali ne za osuđenike. Oni više neće nikada uživati prizivno pravo, nego samo ministar. Ministar pravosuđa mogao je svaku kaznenu stvar, koja je konačno bila riješena osudom izvanrednog narodnog suda, prijekog i pokretnog prijekog

⁶⁵ Jürgen Thomas, „Nur das ist für die Truppe Recht, was ihr nützt.“ Die Wehrmachtsjustiz im Zweiten Weltkrieg. U: Norbert Haase i Gerhard Paul, Die anderen Soldaten. Wehrkraftzersetzung, Gehorsamsverweigerung und Fahnenflucht im Zweiten Weltkrieg. Str. 37-50, ovdje str. 39

⁶⁶ Hannah Arendt, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. str.825.

⁶⁷ N.Srpak, Kazneno pravo NDH. str. 1140

⁶⁸ N.Srpak, Kazneno pravo NDH, str. 1133

suda, uputiti na ponovnu raspravu pred Veliki izvanredni narodni sud. Protiv osuda od strane tih specijalnih sudova nije bilo moguće priziva, niti pomilovanja. Ovi su sudovi otvorili „*put prema smrtnoj kazni*“.⁶⁹

U lipnju 1941. pored redovnih sudova stvoreni su posebni „*Pokretni prijeki sudovi*“ osnovani „*za naročito teška djela*“ (bez preciziranja kaznena djela)⁷⁰ koji nisu bili vezani uz neko jurisdikcijsko područje, nego su bi nadležni svaki za cijeli državni teritorij. Protiv njihovih osuda nije bilo moguće priziva, eventualne se Viši sud mogao baviti presudom – ali ne u korist optuženoga, nego uvijek u prilog optužnici. Pokretni prijeki sudovi pokazali su se „idealnim odredištima“ za „korektne“, „pouz dane“ građane, kojima je prijavljivanja svakih uočenih mana i nedostataka bila „dužnost“, „obaveza“, ali i potreba. Ništa toliko precizno ne obilježava represivnu vlast kao široko rasprostranjeno denunciranje. Ne samo što policija ne bi ni stigla utvrditi sva kažnjiva djela, denunciranje ima dublje značenje: sijati nepovjerenje u stanovništvu, izazivati razdore i na taj način učiniti svakog pojedinca ovisnim o sklonosti vlasti. Denunciranje je kraj svakoga zajedništva, pa ubije i volju i smisao za solidarnost. Takva je masa podobna za vladanje i manipuliranje.

Pokretni prijeki sudovi su godine 1941. (do osnivanja Vojnih sudova) sudili i domobranima (redovnoj vojsci), odnosno osobama s vojnom obvezom zbog optužbe izbjegavanja vojne obaveze, sakrivanja od regrutacijske komisije, izmišljanja bolesti radi izbjegavanja vojne obaveze ili samoranjavanja. Neki bi se uspjeli „iskupiti“ iz vojne obaveze, zapošljavali se u vojnim uredima, „kao pisari“ ili kao „poslužitelji, samo da ne idu u Bosnu“, tj. u rat protiv partizana.

Kako pokazuje arhivska grada fonda „Pokretni prijeki sud“ u Hrvatskome Državnom arhivu u Zagrebu, djelatnost tih sudova i količina njihovih odluka – svjedoče za ne baš plemenitu narav građana. Oni su se obilato koristili tim sudovima – za „denunciranje“, karakteristično ponašanje „podanika“ u totalitarnoj državi, i metoda podilaženja vlastima i prikazati sebe „pravednikom“ i korektnim građaninom, za razliku od žrtve denunciranja. Uglavnom anonimnim prijavama ljudi su iznijeli pred Prijeki sud susjede, rođake, supružnike svoje supruge: zbog vrijeđanja Poglavnika, zbog vrijeđanja NDH, zbog zanovijetanja iz nezadovoljstva sa stanjem u zemlji⁷¹. Slušanje zabranjenih stranih radio-odašiljača kažnjavalo se smrću. Židovi su se denuncirali zbog „komunizma“ ili zbog veza s partizanima. Frane Dolanski (rođ. 1901. godine u Sv. Janu kod Jastrebarskog) je prijavio židovskog vlasnika radione te njegovu supruga „da imaju veze s partizanima“, pa je „Gestapo odveo supružnike u Njemačku“, u smrt⁷². Civilne osobe se na popisima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača najčešće nalaze zbog „denunciranja“⁷³, kao i suradnje s ustašama zbog špijunaže⁷⁴.

⁶⁹ N.Srpak, Kazneno pravo NDH, str. 1135

⁷⁰ HR-HDA-415, Pokretni prijeki sudovi (PPS), 10 kutija.

⁷¹ Marija Marušić, NDH – (Osijek), str. 38

⁷² Zato je Vojni sud poslije rata na prijavu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača osudio denuncijanta na smrtu kaznu strijeljanem HR-HDA-306, mikrofilm Z-2951, presuda K-228/45 od 12.7.1945. Denuncijant Josipa Fišera osuđen je zbog sudjelovanja u zatvaranju jugoslavenskih državljana u koncentracijske logore na zatvorsku kaznu: HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2954, ZM 22/22 i 23. Presuda od 2.10.1946.godine: Za to je poslije rata kažnjen godinom dana zatvora uz prisilni rad i gubitkom građanskih prava, s izuzetkom roditeljskih i socijalnih prava. Žalba nije uvažena; slične presude zbog denunciranja i u ZKRZ kutija 311.- PPS, kutija 1, br. PPS 2841/41 – jedan od preslušdkihivanih je zbog izjavljene simpatije za komunizam osuđen na smrt. Presuda je izvršena 8.7., u smislu č.98 br. 1 Kaznenog zakonik;smrtne presude i PPS. 550/41 od 10.2.1942.- Držanje u stanu komunističkih letaka- osuđenik je dobio pomilovanje 17.2.1942

⁷³ HR-HDA-306, mikrofilm Z-2951, presuda K-228/1945. od 12.7.1945. Popis Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača navodi osobe osuđene na smrt zbog ubojstva Srba i Židova u ustaškim logorima Gospić, Jadovno i na otoku Pagu – od kojih je jedan (Nikola Tonković iz Gospića) osuđen i zbog denunciranja logora partizana Ustaškoj vojsci

⁷⁴ Šimun Penava, (Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod), Popisi „ratnih zločinaca“ Okružnog povjereništva Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz vukovara iz 1945. Scrinia slavonica 14 (2014), 399-429. Ovdje, str. 410 i passim: [Popisi ratnih zločinaca Vukovar 1945.pdf](#) (pristupljeno: 08.08.2023.)

Redovni sudovi su nastavljali djelovati, za provedbu zakona i sudskih odluka. Na početku ustaške vladavine, njih su stvorili pretežito rezervni domobranski oficiri regrutirani iz redova pravnika. Oni su sudili relativno savjesno i oprezno. Ponekad bi oslobodili optuženoga, pogotovo kad je bilo moguće donijeti drugu presudu osim smrtne kazne. Zato su osnovani Viši vojni sudovi, kako bi stali na kraj „isuviše labavoj“ praksi domobranskih sudova u redovnim sudovima. No, i oni su na svoj način „opstruirali“ represiju, tako da su ustaše 1944. godine donijeli odluku da predsjednici senata ratnih sudova moraju biti ustaški oficiri⁷⁵.

Denuncirani su bili ljudi zbog „vrijeđanja Poglavnika“ – no, u nizu primjera pokazuje se da čak ni Prijeki sudovi nisu uvijek pristali na ograničenje svoje samostalnosti. Sudio bi, nasuprot ustaškom duhu, oslobodivši optuženoga, čak i da bi bio optužen zbog vrijeđanja poglavara države⁷⁶. Tajni agenti iz Ministarstva Hrvatskoga domobrana, koji su namjeravali prebacivati zlatnike i srebrnjake u Mađarsku, trebali su za to očekivati smrtnu kaznu, no Pokretni prijeki sud bi pledirao za jednu godinu zatvora⁷⁷. S druge strane, optuženi zato što nisu prijavile boravak osobe (Židova i komunističkog partizana), bili su čak prijavljeni njemačkoj policiji.

Dogodilo se da je okrivljena osoba bila sudski oslobođena, jer je sudac procijenio da je osoba, denuncijant, bio na glasu kao opasan i sklon nasilju⁷⁸. Čak i optuženi zbog razbojničkog ubojstva oslobođen je optužbe, jer je sudac optužbu Oružničke postaje i izjave svjedoka smatrao „proturječnim“, a optuženi je imao alibi⁷⁹. Smrtnu kaznu zbog razbojničke pljačke zaradio je počinitelj tog zločina na Židovkom Irmom Lederer. Optuženi se branio da ga je Irma Lederer opetovano „gnjavila“ za propusnicu za Italiju, i kad god je odbio, opsovala bi ustaše i Pavelića. Zato ju je zatukao drvenom palicom i zatim namjestio smrt vješanjem. Njegovu molbu za pomilovanje sud je odbio⁸⁰. Sudska praksa Prijekoga suda bila je, kao što se vidi, nejedinstvena, nedosljedna – u elementima, zbog kojih se može zaključiti da su i suci toga suda sačuvali barem ostatak ljudskosti, pravnog razmišljanja i pravne etike.

Smrtne kazne, što ih je Prijeki sud izrekao, izvršile bi se tri sata poslije završetka suđenja, a imena smaknutih objavljuvana su sutradan: ceduljice s imenima žrtava pojavljivale su se na javnim zgradama i oglasnim pločama, ali i na stablima na javnim mjestima – što je cijelom postupku dalo dodatnu dozu podozrivosti, prezira i sramoćenja čak i mrtve osobe⁸¹.

Smrtne kazne su slijedile zbog izvršavanja pobačaja, nad liječniku i onima koji su pomagali. Žena koja je dala izvršiti pobačaj, osuđena je na tešku tamnicu u trajanju od pet godina, uvjetno na pet godine⁸². Prijeki

⁷⁵ Igor Vuković, Poredak zločina – krivično pravo. U B.Begović – Zoran S. Mitrović, Pravni poredak. Str. 145-184, ovdje str. 146.

⁷⁶ HR-HDA-415, kutija 1 br. 379/41 od 10.12.(denuncirani oslobođen od optužbe zbog pijanstva); PPS 452/41 od 12.12., PPS 446/41 od 11.12. (oslobađajuća presuda zbog pijanstva); PPS 142/42 od 20.3.1942.,m 128/42 od 21.3.1942., PPS 6/42 od 5.1.1942, PPS 347/1 od 12.12.1942. (denuncirana osoba „nije normalna“?), PPS. 378/41 od 18.2.1942. PIPS 2/42 od 29.2.1942. 189/42 – u tom je slučaju žena prijavila supruga zbog njegova obiteljskog nasilja. Svjedoci su opterećivali ženu, 17.4.1942. – U jednome slučaju PPS se proglasio „nenadležnim“ i uputio tužitelja na „Redovni sud“: PPS 307/42 od 5.6.1942; u drugom slučaju PPS je pledirao za pomilovanje umjesto smrtne kazne, jer se radio o domobranu, koji je bio i pijan. PPS 132/42 od 17.3.1942.

⁷⁷ HR-HDA-415, kutija 1, PPS 288/42 od 13.3.1842,i PPS 365/42 od 19.6.1942. – U drugim slučajevima je prebacivanje novaca i vrijednina u Mađarsku ili u Švicarsku povlačilo za sobom smrtnu kaznu: ibid. kutija 1 bb.8.4.1943.

⁷⁸ HR-HDa-415, kutija 1, br. PPS 525/41 od 30.12.1941.

⁷⁹ Ibid. Kutija 1, PPS. 436/41 od 21.1.1942.- Izvršena smrtna kazna: bbg. 24.6.1942.

⁸⁰ Ibid. kutija 1, PPS 528/42 od 3.9.1942. i PPS 280/41 od 28.11.1941.

⁸¹ Ibid. Kutija 1, bb. – 13.4.1941.

⁸² Ibid. Kutija 1, PPS 155/1942; žena je umrla, izvršiteljica je strijeljana 27.3.1942. U drugom slučaju smrtna je kazna izmijenjena u 20 godina teške tamnice. 263.1942.

Sud u Hrvatskoj Mitrovici je smrtne presude izrekao i zbog posjedovanja oružja i dogovora o nabavi dodatnog oružja radi udruživanja. Optuženi, naime, bili su pravoslavci, a kod njih su se navodno našli i komunistički leci⁸³ – 20.5.1942. Prijeki sud je izrekao smrtnu kaznu zbog napada na željeznički transformator u zagrebačkoj Branimirovoj ulici; počinitelji su bili komunisti i pravoslavci. Aleks Dragosavić, pokršten pravoslavac i Sidikija Sadiković, musliman. Hrvat Ivanu Kranjčeviću smrtna je kazna preinačena u 20 godine teške tamnice⁸⁴. Zbog napada na željezničku infrastrukturu u Sarajevu, osuđen je na smrtnu kaznu Saliz Gozo, 3.8.1941. godine. Josip Goldšmit iz Bjelovara, sin trgovkinje Adele rođene Schenbaum, rođen 8.4.1904. godine u Novigradu kod Koprivnice, trgovac, neoženjen, živio je u Vlaislavcu, osuđen je na smrtnu kaznu s 15 drugih osoba. U Travniku od 24 osobe su 4./5.10.1941. godine 13 osoba je osuđeno na smrt, a 11 na petogodišnju tešku tamnicu⁸⁵. Još dne. 3. travnja 1945. godine osuđeno je 55 osoba zbog komunizma – najviše među njima Muslimana, ali i Hrvata i Srba. 26 osoba dobili su kazne teške tamnice, od njih jedna osoba, ženska, doživotnu⁸⁶.

Pokretni prijeki sud u Zagrebu upadljivo često nije udovoljio svojoj ulozi bezuvjetnog uništavanja „grješnika“. Predsjednik Pokretnog prijekog suda u Zagrebu Viktor Horvatić⁸⁷ sudio je „*lege artis*“, provjeravao, postupao prema načelu „u dvojbi u korist optuženika“ („*in dubio pro reo*“), priznavao olakotne okolnosti, čak u određenim slučajevima za razbojnička ubojstva⁸⁸. U slučaju držanja neprijateljskih, komunističkih letaka on je uspio osloboditi kandidate za smrtnu kaznu⁸⁹.

Ipak se mora konstatirati da je ustaška država od građana – u tadašnjoj dikciji „podanici“ (sic!) napravila iscjelitelje, denuncijante, „kolaboratere“, zapravo izdajice – radi osobnog probitka. Obični su se građani mogli ugledati u vrh države. Ondje je kolaboracija s okupatorima bila propisana kao znak „zahvalnosti“ za osnivanje Nezavisne Države Hrvatske: „*Mi moramo surađivati*“, „obrazložio je Ministar unutrašnjih poslova NDH, Dr. Andrija Artuković⁹⁰ nadbiskup Stepincu arijskoj rasi i časti hrvatskoga naroda“, takozvani „rasni zakon“⁹¹ i pozivao se i na „Zakonske odredbe za obranu naroda i države“, kojim je opravdavao diskriminaciju Židova – napomenuvši da bi mogli razmišljati o tome da se te odredbe „*možda neće morati primjenjivati odveć rigorozno*“⁹². „*Što tu možemo – moramo surađivati*“, „ispričavao se“ Dr. Ljudevit Zimpermann⁹³, načelnik Židovskog odsjeka (nasljednik Eugena Dide Kvaternika) Ravnateljstva redarstva, kad je pripremao veliku deportaciju Židova iz svih logora (najviše iz Loborgrada) od kolovoza 1942. Znancima žrtava deportacije koji bi mu dolazili s molbom za poštedu, Dr. Zimpermann bi tek „*nemoćno*

⁸³ HR-HDA-415, PPS 295/1942 – iz 8.5.1941 (!)

⁸⁴ Ibid. bb.20.5.1942. – izvršenje kazne objavljeno je 27.5.1942.

⁸⁵ Ibid. kutija 2 ibid. kutija 2, PPS 10541, PPS Bjelovar- izvornik u Arhivu CK SKH.

⁸⁶ HR-HDA-415, Kutija 2, bez broja, 3.4.1945.godine

⁸⁷ Sudac Dr.Viktor Horvatić, Vijećnik sudbenog s tola u Zagrebu. Strijeljan je 1945.godine. Dne.10.9.1941. vraćen je u djelatnu službu kao umirovljeni vijećnik sudbenog stola u Gospiću, zatim u Zagrebu. Dne.14.10.1941. Predsjedik PPS Zagreb; 25.8.1942. primljen u Domobranstvo kao konjanički satnik. 2.12.1942. razriješen je dužnosti Predsjednika PPS. Dne.22.9.1944. odobren mu je prijelaz kao pričuvni satnik iz konjaničtva u pravosudnu strukturu Domobranstva

⁸⁸ Ibid. kutija 1, PPS 280/41 od 28.11.1941.

⁸⁹ HR-HDA-415, kutija 1, PPS 515/42 od 17.2.1942.

⁹⁰ Dr.Andrija Artuković (Ljubuški 1899-Zabreg 1988.), životopis v.u Hrvatskoj enciklopediji: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4086>

⁹¹ Zakon o zaštiti arijske rase i časti hrvatskog naroda: Zakon XLV.- 68 Z.p. od 30.4.1941., „Narodne novine NDH“, br.16/1941.. O Artukovićevoj izjavi: Jure Krišto, Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zagreb 2001., str.273-276.

⁹² Narodne novine NDH, br. I., str.14. cit. Kod I.Goldstein, Holokaust u Zagrebu. Str.116.

⁹³ A.M.Grünfelder, Sustigla ih Šoa.str.201-205; ;ista: Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft. Str.211

skršio ruke⁹⁴. Branko Polić je tog činovnika smatrao „*tipičnim predstavnikom toga staleža austrougarskog kova, koji je svoju ljudskost sakrivao iza birokratske korektnosti*⁹⁵. Glede preuzimanja njemačkih rasnih zakona u zakonodavstvo NDH, Nijemci nisu morali vršiti pritisak. Razlog: antisemitizam nije bio stran hrvatskom stanovništvu, i zapljusnuo je zemlju u valovima od kraja Prvoga svjetskog rata⁹⁶. I Kraljevina Jugoslavija je, kad se približavala Njemačkome Reichu, smatrala nužnim i političkim mudrim oponašati njemačku politiku: to su posljedice dnevne politike, koja se ravnala prema uspješnom nacističkom uzoru, dok je antisemitizam, odraz vjerskih, ali i filozofskih uvjerenja, i kao nepropitkivan osobni stav bio uvriježen kroz generacije (Augustu Bebelu je pripisana tvrdnja da je „*antisemitizam socijalizam glupana*“, „*Antisemitismus - der Sozialismus des dummen Kerls*“⁹⁷. Možda je netko zaista vjerovao u službenu „viziju“ – da će uz vjerno ispunjenje svih obaveza prema Njemačkome Reichu „*sudjelovati uz bok moćnog Njemačkog Reicha u izgradnji novog europskog poretka*“⁹⁸. Na „suradnju s novim vlastima“ pozvao je predsjednik Banovine Hrvatske, Dr. Vlatko Maček, članove Hrvatske Seljačke stranke (HSS). Dr. Maček sam nije htio sudjelovati u vlast „od njemačke milosti“, ali je obvezao činovnike Banovine Hrvatske i članstvo Hrvatske Seljačke stranke na vjerno služenje i izvršavanje svih obaveza. Unutar HSS-a se još prije proglašenja Banovine Hrvatske (26.9.1939. godine) iskristalizirala lijevo („lijevije“) i desno (radikalno desničarsko) krilo, a od njega su se odazvale ličnosti, koje će postati ministrima Nezavisne Države Hrvatske⁹⁹ i dobiti utjecajne položaje na gradskoj, županijskoj i drugim razinama. Prilagodile su se novom duhu i stila ophođenja s „podanicima“. Prema drugim članovima HSS-a, koji se nisu (ili nisu odmah opredijelili), ustaše su brzo raspoložive represivne mjere: uhićivanje, saslušavanje, kasnije upućivanju u logore¹⁰⁰.

Politika ustaškog vodstva u teoriji i praksi negirala je građanska prava i slobode, posebice slobodu izražavanja, a time onemogućavala novinarski rad temeljen na istini¹⁰¹.

Ivo Bogdan¹⁰², član katoličkih udruga, bio je među katolicima koji su se s mnogo idealizma stavili na raspolaganje novom režimu. Dne. 25. travnja Poglavnik ga je imenovao za ravnatelja Odsjeka za tisak u Državnom tajništvu za prosvjećivanje, a njegove su se ingerencije doticale svih tiskovina u zemlji, organizaciju, nadzor i cenzuru cjelokupnog tiska i ostalih publikacija u NDH. No već od 15. svibnja 1941., njegove se ovlasti sužavaju, iako se nameće pitanje, kako je taj katolički aktivist mogao ostati, i kako se pomirio s nametnutom dvoličnošću, što su je novinari i urednici naprosto morali osvojiti. Nitko se od njih

⁹⁴ Dr.Ljudevit Zimpermann, rođen 1883. u Senju – strijeljan 21.10.1945.godine; bio je član „Hrvatske stranke prava“ (pravaš, radikalnije nacionalističke stranke osnovane od Josipa Franka, težila osamostaljanju Kraljevine Hrvatske od Habsburške monarhije. Njegove biografkinje Ljerka Kobelja i Mire Kolar, ocjenjuju ga kvalitetnim pravnikom i izuzetno korektnim karakterom, koji se s mnogočemu u ustaškoj upravi nije složio, te dao ostavku od položaja ravnatelja Ustaškog redarstva. Ljerka Kobelja – Mira Kolar, Dr.Ljudevit Zimpermann.Pravnik i političar. <https://hrcak.srce.hr/72665> U: Senjski zbornik, *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, Vol. 22 No. 1*, 1995. <https://hrcak.srce.hr/72665> (pristupljeno 3.1.2024.)

⁹⁵ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str.376 – Branko Polić se sjećao Dr. Zimpermana, najviše iz usmene predaje među znancima svoje obitelji. Prema tim sjećanjima Dr.Zimpermann, austrijskog porijekla, bio je „tipičan austrougarski činovnik“: „marljiv“, ali nešto zatucan, ograničen. Tko se njemu obratio za pomoć, nije si mnogo pomogao.“ – Branko Polić usmeno autorici 2010.godine.

⁹⁶ I.Goldstein, Holokaust u Zagrebu.- Isti. Antisemitizam u Hrvatskoj od Srednjeg vijeka do danas. Zagreb 2022.

⁹⁷ Sozialismus der dummen Kerls: U „Die Tageszeitung“ (TAZ), [https://taz.de/Kommentar-Antisemitismus/!5114292/\(pristupljeno](https://taz.de/Kommentar-Antisemitismus/!5114292/(pristupljeno) 3.1.2024.)

⁹⁸ Govor Poglavnika prigodom sklapanja prvog međunarodnog sporazuma („Utanačenje“) NDH, onim s Njemačkim Reichom od 8.svibnja 1941. o slanju radne snage iz NDH u Njemačku.A.M.Grünfelder, U Radni stroj. Str. 70, 71.

⁹⁹ Primjeri: Ministar gospodarstva NDH Dragutin Toth, ministar financija Vladimir Košak, Ministar kulture Julije Makanec: Hrvoje Pavlič, Visoki dužnosnici HSS-a u ustaškom pokretu Diplomski rad Zagreb, svibanj 2018. godine <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10076/1/Diplomski%20rad>. (pristupljeno: 17.8.2023.) Str. 10-26. Diferencijacija u lijevo i desno krilo: str. 37-40

¹⁰⁰ Fikreta Jelić Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska. Zagreb 1977, 43

¹⁰¹ T. MORTIGLIJA, n. dj., 33., 73.primjer je on sam i kolege njegova uredništva.

¹⁰² Ivo Bogdan , Ivo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 8. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8359>

nije ni kasnije očitovao o njihovim pobudama za ostati vjerni režimu. Propitkivanje savjesti? Toga nije bilo – tako se može zaključiti da je glavni interes bio čuvati svoje radno mjesto i svoju egzistenciju¹⁰³.

Po uspostavi NDH ustaška vlast bila je svjesna da svi novinari nisu na liniji ustaških nazora. Mnogima je bila strana netrpeljivost prema drugim etničkim skupinama, vjerskim zajednicama, a napose uvođenje rasnih zakona. Vlast je prvo općim državnim aktima i zakonskim odredbama stvorila pretpostavke, a potom i konkretnim represivnim mjerama provela čistke, pa zavela čvrstu kontrolu nad cjelokupnim medijskim sektorom. Oko 40 % novinara bilo je nepoželjno, a neki od njih su se ubrzo našli na ulici. Neki su izgubili „samo“ svoju materijalnu egzistencijama neki su svoje neslaganje platili slobodom i životima¹⁰⁴. Novinari koji su prihvatili nove uvjete i stavili se režimu na raspolaganje platili su svoju „suradnju“ strahom koji će ih pratiti, od svake greške – što je vodilo do „autocenzure“. Pogreške i propuste Poglavnik im nije oprostio, svatko se panično bojao i najmanjeg propusta. Monolitnost medijske kontrole potrajala je sve do posljednjih mjeseci rata kada je učinjen tek djelomičan otklon od njemačkog saveznika. U posljednjim mjesecima rata potkraj 1944. i početkom 1945., kada Nezavisna Država Hrvatska prema izvještajima švicarskih dopisnika više nije upravljala svojim teritorijem i državnim institucijama, a Poglavnik pokušao provesti ustašizaciju svih segmenata hrvatskog društva i očuvati bezuvjetno savezništvo s Njemačkom, novinari su naročito rigidno bili na udaru i pod prismotrom¹⁰⁵. Svaki novinar koji nije htio pristupiti u ustaške redove dobio je jednomjesečni otkaz, bez prava na otpremninu. Zakon o novinarima i novinarskom radu stavljen je van snage, a povjereniku Mirku Puku¹⁰⁶, kojem je povjerena zadaća da provede katarzu¹⁰⁷.

Tek nakon rata, u emigraciji, utjecajni bi prijašnji ustaški dužnosnici i novinari priznali da već početkom 1943., zapravo već od poraza Šeste Njemačke armije pred Staljingradom, više nisu vjerovali u opstanak NDH. Od uspješnog iskrcavanja zapadnih Saveznika u Normandiji u ljeto 1944.g., i „sistemske“ su novinari bili uvjereni kako je rat za Njemačku izgubljen, a sudbina NDH, tijesno vezana uz Njemačku, zapečaćena. No jedno su mislili, a drugo pisali. Pritisak na njih i na urednike bio je, prema tadašnjim novinarima, neizdrživ. Jezik, rječnik, izrazi: – Pavelić „*je insistirao na tome da su kroz dvadeset godina novine bile rasadište nemoralna, a hrvatski jezik kroz dvadeset godina upropašten, nagrđen*“. Zato je Pavelić „*upozorio novinare, da dobro promisle prije uporabe pojedinih riječi aludirajući na njeno porijeklo*“, sjećao se jedan od bivših „režimskih“ novinara prvoga susreta s Poglavnikom u srpnju 1941. godine¹⁰⁸.

¹⁰³ Boško Zuckermann Itković, *Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezvisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine*, Časopis za suvremenu povijest 38, br. 1, Zagreb 2006. 81.

¹⁰⁴ Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 313. – 315.

¹⁰⁵ Alan Labus, *Upravljanje*. Str. 124

¹⁰⁶ Mirko Puk bio je od 1942.godine ministar pravosuđa i bogoštovlja. Tko je bio dr.Puk: <http://casopis.skd-prosvjeta.hr/bolje-da-ti-ude-u-kucu-vuk-nego-puk/> (snimljeno prosinac 2016-pristupljeno: 11.8.2023.)

O njegovoj nasilničkoj naravi svjedoči izreka „bolje da Ti u kuću uđe vuk nego Puk: Ivo Mrkalj, Tko je bio dr.Puk: <http://casopis.skd-prosvjeta.hr/bolje-da-ti-ude-u-kucu-vuk-nego-puk/> (snimljeno prosinac 2016-pristupljeno: 11.8.2023.)

¹⁰⁷ J. GRBELJA, n. dj., 97.-98.

¹⁰⁸ Boško Zuckermann Itković, *Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezvisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine*, Časopis za suvremenu povijest 38, br. 1, Zagreb 2006., 80

IV. Nezavisna Država Hrvatska – „Modus vivendi“ za preživljavanje

„Obični građani“ koji su tražili svoj „modus vivendi“ s novim uvjetima, morali su pristati na to da će svoj relativni spokoj „platiti“: pokvarenim karakterom, dvoličnošću, da će jedno misliti drugo reći, da će žrtvovati svoje znance, prijatelje, pa čak i ukućane i da će svoj „mir“ platiti „autocenzurom, strahom od slučajne pogreške. Režim je očekivao i konkretnu uslugu: denunciranje – to je, što se politička situacija zaoštravala, bilo sve manje posao „službenih“ iscjelitelja, nego rodoljubna obaveza svakoga građanina, svake građanke. Zakonom su „legalno“ huškali građane na građane. Što se situacija i običnim građanima činila sve opasnijom, a praćenje od strane agenata sve manje uvijeno, to su i sami građani pribjegli toj „dužnosti“, u nadi da će izvršavanje građanske dužnosti biti nagrađivano spokojem i poštediti od progona. „Pomoć partizanima“ (premda ni na kojem popisu kažnjivih djela), vodila se na fiktivnom popisu nedjela (koji građani nisu nikad vidjeli, nego vjerojatno u strahu izmislili), isto toliko učestalo bi prijavili „Pomoć Židovima za bijeg“, zatim „branjenje Srba i Židova“ (od strane odvjetnika) našli su se u sudskim i policijskim arhivima. Branjenje Srba i Židova moglo je ugroziti odvjetnike. Dr. Rudolf Trstenjak, odvjetnik u Koprivnici, denunciran je da brani i Srbe i Židove, ali i da je Židove prevario za njihove nekretnine. Podnositelji prijave protiv njega, koji su nastupili i kao svjedoci optužbe protiv njega, bili su otac i sin Martin Nemeć (kasnije će oni biti poznati kao stražari u logoru „Danica“ u Drinju kod Koprivnice, a 1945. kao bjegunci od odgovornosti, te kao kandidati za izručenje iz Austrije jugoslavenskim partizanima¹⁰⁹. Na osnovu denunciranja uhapšen je dne. 14.5.1942. godine, ali ga je sud rehabilitirao i odbacio sve optužbe kao klevetničke¹¹⁰.

Donošenjem Zakonske odredbe o dužnosti prijave prikrivanja novca proširen je zločin veleizdaje na svaku osobu koja postupi protivno ovoj zakonskoj odredbi, a počinjenim djelom „*ugroženi su probitci hrvatskog naroda*“. Donošenjem *Zakonske odredbe o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća*, proširen je zločin veleizdaje samo na Židove koji otuđe svoju imovinu ili dio nje protivno toj zakonskoj odredbi. U oba slučaja jedina predviđena kazna bila je smrtna¹¹¹. I naredbe raznih službi Židovima da predaju imovinu, pokretnine, umjetnine i vrijedne numismatičke i filatelističke zbirke, proglašene su od tih istih donositelja naredbi „*kažnjivim djelima*“. To je bilo za denuncijante. Josip Bösendorfer u Osijeku, Dr. Viktor Hoffiller, ravnatelj Arheološkog muzeja u Zagrebu¹¹², Dr. Vladimir Tkalčić, ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt pokazali su se „lojalnim slugama“, jer su znali u kojem se domaćinstvu kriju umjetnine. Progon Židova popratili su u očekivanju koristi od protjerivanih Židova, kojima je prije protjerivanja bila opljačkana ili na silu ili prijevara iznuđena predaja imovina. Ravnatelji muzeja nastojali su da pod datim uvjetima njihove

¹⁰⁹ Martin Nemeć otac i sin vodili su ustaški koncentracijski logor Jasenovac: HR_HDA-252, Ravnateljstvo Ustaškog redarstva -Židovski odsjek, HDA, RUR-ŽO Meldeamt (Fonds 259), Zl. 2645. Einlieferung in das Lager „Danica“ ebenda, RUR-ŽO, Fasz.5, Zl. 2819 – Inv. Nr. 27958.

¹¹⁰ HR-HDA-211, Z-806, br.125. Dr. Trstenjak je zahvaljujući molbi prijatelja kod predsjednika Hrvatskog Sabora dne.13.8. oslobođen. – Denunciranje drugih otvjetnika zbog „antioisovinskoig, prokomunističkog držanja“, Z-811 br. 750 od 7.8.1943. anonimac;

¹¹¹ Nikolina P. , Pravo str. 1127, 1128, 1140

¹¹² Prof. Dr. Viktor Hoffiller (1877 Vinkovci -). Studirao je grčku i rimsku epigrafiju i arheologiju u Zagrebu i u Beču. Godine 1901. vraća se s doktoratom u Hrvatsku i postaje kustos Arheološkog muzeja u Zagrebu, 1914.g. izabran je za izvanrednog profesora na Filozofskom fakultetu u Zagrebu za klasičnu arheologiju, a 1924. za redovnog profesora i za direktora Arheološkog muzeja u Zagrebu sve do 1951. godine. Jedno je vrijeme boravio zbog znanstvenih istraživanja u Bugarskoj, Italiji i južnoj Francuskoj (1909/10). Veliki je doprinos dao obradom iskopina u Slavoniji i Srijemu (Bijelo Brdo, Dalj, Vučedol, S. Mitrovica, Sisak, Mirkovci, u Osijeku, Vinkovcima, Lici i na otoku Krku). Bavio se i izvaneuropskim kulturama, poglavito Japanom. - Godine 1943. je umirovljen od ustaških vlasti NDH zbog izjave njemačkom generalu E. Glaiseu von Horstenau u Zagrebu „...*da će Njemačka izgubiti rat...*“ i da ne da Hitleru stijeg i šah Fridricha II. Velikog iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. Ipak je A. Pavelić sve to predao Hitleru, a bio je ratni plijen „Trenkovih pandura“. -Poslije rata reaktiviran na Filozofskom fakultetu i Arheološkom muzeju u Zagrebu, nastavlja sa stručnim i znanstvenim radom iako oslabljenog vida, izborio je osamostaljenje arheološkog studija 1948. Umrovljen ponovo 1951. Umro je u Zagrebu 17. siječnja 1954. godine. O Prof. Dr. Viktor Hoffiller, Josip ŠARČEVIĆ; Hrvatski povijesni portal: www.povijest.net › Hrvatske ličnosti. 18.2.2011.

ustanove što bolje funkcioniraju i da ono, što je naredila vlast, vjerno i predano izvrše, bez komentara i prosvjedi. Jesu li sami vjerovali u to da će oštećeni „kasnije“ dobiti zadovoljštinu ili povrat imovine – ili su im samo htjeli olakšati oproštaj od zaplijenjenih dobara, nije poznato.

Do otrežnjenja došlo je već nepuna dva mjeseca nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske – jedan događaj potresao je hrvatsko stanovništvo u Primorju, Dalmaciji i na Jadranskim otocima. Dne 18.5.1941. Nezavisna Država Hrvatska potpisala je s Kraljevinom Italijom „*Rimske ugovore*“ o „perzonalnoj uniji“ Kraljevine Hrvatske (pod kraljem iz dinastije) i Kraljevine Italije, i o odstupanju većeg djela Dalmacije i djela Primorja Italiji. Hrvatski je narod prepušten talijanskom fašizmu, koji je toliko prezirao Slavene, smatrajući se natmjenim potomcima Rimskoga imperija, koji će nanovo uspostaviti „*orbis Romanus*“. Odjek Zagrepčana na vijest o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske „kraljevinom“ i o teritorijalnim žrtvama, bio je užasnut šutnja¹¹³ i polučio naglo hlađenje oduševljenja i idealizma za izgradnju nove države¹¹⁴.

Još veći šok je morao prirediti javnosti plakati na banderama s imenima osoba nad kojima je izvršena smrtna kazna – 11. srpnja prvi put, kad su strijeljani uhvaćeni sudionici proboja iz logora Kerestinec¹¹⁵. Narednih dana, stanovništvo je dobivalo prilike naučiti nešto. Iz poslijeratnog fonda „Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača“, čije su komisije sudile denuncijantima, stekne se dojam da je denunciranje bilo učestali oblik međusobnih „obračuna“ iz sasvim privatnih razloga – iz svađe susjeda, zbog imovinskih sukoba, ali i zbog ljubomore i(li) nevjere supružnika. Zbog denunciranja stradao je 1942. godine Karlovčanin Pavao Horvat, koji je u svoj hotel primao židovske izbjeglice iz Njemačke i Austrije. On je završio u konclogoru u Dachauu, preživio je doduše, ali se vratio u domovinu kao slomljen fizički i psihički¹¹⁶.

¹¹³ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str. 380

¹¹⁴ Odredbe „Rimskih ugovora“ u „Narodne novine Nezavisne Države Hrvatske – Međunarodni ugovori“, br. 1.- O imenovanju „kralja Tomislava II.“ u osobi talijanskog kneza Aimone di Spoleto v. Nada Kisić Kolanović, NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi. Zagreb 2001, str. 178f. F.Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije. 240. Zur Biografie des designierten Königs: Giulio Vignoli, Il Sovrano Sconosciuto, Tomislavo II Re di Croazia, Milano, 2006.

¹¹⁵ I.Goldstein, Holokaust u Zagrebu.

¹¹⁶ Pavao Horvata pod optužbom da surađuje s partizanima, odveden je u logor Dachau. Preživio je, no vratio se u domovinu kao psihofizički slomljen čovjek: Ivo Goldstein, Solidarnost i pomoć. Str. 205, 206. A.M. Grünfelder, Sustigla ih je Šoa. Str. 138.

V. Naznake oporbenih stremljenja

Početo oduševljenje („*Imamo svoju Hrvatsku*“) ubrzo se splasnulo, što su primjećivali ne samo agenti – iscjelitelji, nego i u samome sjedištu Poglavnika. Ondje su se još tijekom 1941. godine pojavljivale glasine o daleko rasprostranjenom nezadovoljstvu stanovništva. Činovnici koji su godine 1939. bili zastupnici u izborima za Narodnu skupštinu (posljednjim izborima prije okupacije Jugoslavije) sugerirali su vladajućim krugovima sazivanje Hrvatskog sabora, jer je narod nezadovoljan zbog nemogućnosti artikulirati svoje potrebe i kritike. Godine 1942. Poglavnik je odlučio *sazvati Državni Sabor Nezavisne Države Hrvatske*.

Otkud Sabor u totalitarnoj jednopartijskoj državi? Zato, što je Pavelić izašao u susret nekim „sugestijama“ iz svoje sredine – ali ne da narodu vrati pravo glasa, nego da državi podari jedan od simbola drevne hrvatske tradicije. Jedino tom argumentu se Poglavnik neće usprotiviti, procijenili su zagovornici ponovnog sazivanja parlamenta – iako su većinom bili svjesni da je svima glavni razlog za vraćanje Sabora u politički život nove države, neutraliziranje narodnog nezadovoljstva. Poglavnikov krug suradnika u kabinetu računao je s time da će Saborski zastupnici uspjeti ukrotiti pripadnike paravojnih ustaških postrojbi, koje su nikle na raznim područjima NDH samoinicijativno, i koje su odbile podrediti se službenoj liniji zapovijedanja i Glavnom stožeru Ustaške vojnice. One su sijale teror i činile zločine nad lokalnim stanovništvom, prije svega nad Srbima i komunistima, naročito nad partizanima. Stoga se smatralo da bi osnivanje sabora pridonijelo stabilizaciji zemlje i osiguranju reda i mira.

Još jedan razlog: Sazivanje sabora je prijedlog jednoga od Pavelićevih „rasa“, osoba njegova posebna povjerenja: Ta je osoba (ime joj je ostala tajna), spominjao je Poglavniku tajanstvene, ne baš jasne „naznake“, kao da mu vreba opasnost od napada na nj., pa zato Poglavniku treba tijelo od autoriteta koje će znati skršiti možebitnu urotu u korijenima. Budući da je i „*Führer sazvaio njemački parlament*“, takvo bi tijelo bilo dostojno i hrvatskoga Poglavnika, preporučivali su Paveliću njegovi „rasevi“. Pavelić se, pak, najviše dao impresionirati idejom da se sazivanjem Sabora nadovezuje na „*tisućljetnu hrvatsku tradiciju*“. Dne. 27. siječnja 1942. „*Narodne novine*“ objavile su *Zakon o Hrvatskom Saboru Nezavisne Države Hrvatske*¹¹⁷, s podacima o sastavu budućeg Sabora. Živuci hrvatski narodni zastupnici posljednjeg Hrvatskog sabora od godine 1918. i oni izabrani na izborima 1939. g., te osnivači i doživotni članovi glavnog odbora bivše Hrvatske seljačke stranke, živuci članovi Vijeća bivše Hrvatske stranke prava izabrani godine 1919., zatim vodeći funkcioneri u Glavnom ustaškom stanu i, naposljetku, dva predstavnika Njemačke narodne skupine bili su predviđeni, no sastav se prije sastajanja Sabora još razrijedio „*filtriranjem budućih zastupnika*“. Definitivno su ušli samo oni „*politički podobni*“, sasvim odani Poglavniku¹¹⁸. Publicist i odvjetnik Dr. Marko Došen, ustaša iz emigracije, postao je predsjednikom¹¹⁹.

¹¹⁷ N.Kisić Kolanović, Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske, Časopis za suvremenu povijest, god. 32., br. 2., 545.-565. (2000), str. 547

¹¹⁸ Ž. Komesarović Hrvatski Državni Sabor. Diplomatska radnja FF Zagreb, 2018,

¹¹⁹ Marko Došen (1859-1944, publicist i odvjetnik), najprije član Seljačke stranke HSS, od 1929. priključio se radikalnim hrvatskim nacionalistima, koji su poslije utemeljili ustašku organizaciju. God. 1932., otišao u emigraciju tijekom koje je blisko surađivao s Anteom Pavelićem. Nakon proglašenja NDH vratio se u Hrvatsku. Pod njegovim predsjedanjem održano je 1942. zasjedanje Hrvatskoga državnog sabora. Tom prilikom je Došen, zajedno s još nekolicinom članova toga tijela, uputio određene kritike na način funkcioniranja ustaškoga režima te na njegovu vanjsku i unutrašnju politiku. Došen, Marko. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 22. 8. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16036>>.)

I u takvu su se Saboru našli zastupnici, koji se nisu ni ustručavali niti bojali raspravljati o (kritičnom) stanju u zemlji, o dalekosežnome nezadovoljstvu stanovništva, naročito radništva, o niskim plaćama, o skupoći, neimaštini, o korumpiranosti, neučinkovitosti državne uprave, zlorabi položaja, uključivši o izbjegavanju vojne obaveze¹²⁰.

U prvoj godini parlamentarnoga rada prevladaju socijalni problemi – i oni ostaju bez reakcija¹²¹. Pritužbe ima i na i ponašanje pojedinih zastupnika; zastupnici se žale na svoje kolege, zbog nerada, nesposobnosti, potkupljivosti. I takve žalbe prolaze bez posljedica. Židovska bogoštovna općina Zagreb upućuje predstavku predsjedništvu HD Sabora NDH, i samome Poglavniku. Njemu je to već druga predstavka – prvu je predsjednik Židovske bogoštovne općine Zagreb, Dr. Hugo Kohn¹²² uputio Poglavniku već u studenome 1941. godine, a da Poglavnik nije reagirao. Dne.7. travnja 1942. Dr. Kohn podsjeća Poglavnika na prvu godišnjicu proglašenja NDH, što će narod svečano obilježiti: da su Židovi u godini dana izopćeni iz društva građana, pa iz cijeloga javnog života, otpušteni s posla, opljačkani od kuća, stanova, osobne imovine, čak i do onoga što nose na tijelu, deportirani u razne koncentracijske logore, s visokim postotkom smrtnosti. „*Položaj Židova u NDH je očajan*“, zaključuje Dr. Kohn. Predsjedništvo Sabora riješio je predstavku rukopisnom napomenom: „*treba vidjeti, kako će se podnositelju pritužbe odgovoriti*“. Na tome je ostalo: Dr. Kohn nije dobio odgovor. Anonimni pisac imenom i prezimenom navodi protiv bosanskog zastupnika Ante Budimirović da je on, tijekom premetačina židovskih kuća i stanova, opljačkao Židovima umjetnine. Drugi je ustaša prozivan zbog ubijanja Srba i Roma u Bugojnu¹²³. Državna revizija je dala istraživati zlorabu premetačina, jer su se takvi zločini počeli događati diljem zemlje¹²⁴. Prosvjeda – sve od anonimaca – ima i zbog navodnog pogodovanja pri dodjeli židovskih trgovina i poduzeća¹²⁵.

Glede odnosa stanovništva naspram vojnoj obavezi, zastupnici napominju da se neki „*snalaze*“ i ... *moгу srediti stvari*“: npr. što su se u domobranstvo „*ušuljali pisari i poslužitelji*“ koji pune kancelarije i gostione, samo da ne idu u Bosnu. Neki se skrivaju pred novačenjem; iz redova domobrana neki bježe svojim kućama (npr. u Bjelovaru), a ostaju *nekažnjeni*. „*...I u ustašku se redove prokrijumčare svakojaki ljudi, kartoteke vojnih obveznika se neuredno vode*“¹²⁶. Prosvjeda ima: protiv deportacija pravoslavaca¹²⁷ – na što drugi sabornici odmah uzvrate da su to „*divlji ustaše*“¹²⁸; mladi ustaše siju razdor između katolika i muslimana¹²⁹.

Zastupnici koji su se odvažili na kritike zbog očekivanja da će sazivanje Sabora ipak otvoriti drugu fazu u razvitku Nezavisne Države Hrvatske i omogućiti prijelaz od apsolutističkog vladanja do uloge Sabora kao kritički korektiv vlasti. Pojedini zastupnici odvažili su se pokrenuti inicijative za dodjelu više ovlasti Saboru,

¹²⁰ Ž.Komesarović, ibid. Str.34

¹²¹ HR-HDA-211, mikrofilm rola Z-805, PS. 42 od 6.7.1942, br. 53 bez datuma; br. 61 od 17.4.1942., mikrofilm rola Z-806, br. 78, 79 u svibnju 1942, br.82 i Prezidijalni spis br. 351, u Z-808.

¹²² Dr.Hugo Kohn odveden je u svibnju 1943.godine, zajedno sa skoro cijelim osobljem u Auschwitz i ondje ubijen. CENDO; Istraživački i dokumentacijski centar, - Židovska općina Zagreb, www.cendo.hr

¹²³ HR-HDA-211, Z-805, PS br. 42/43 Ante Budimirović

¹²⁴ Ibid. br. 42 od 6.7.1942

¹²⁵ Ibid. br. 53 bez datuma,

¹²⁶ Ibid. Br.61.17.4.1942.

¹²⁷ Ibid. Z-806, br. 78 i 82

¹²⁸ Ibid. Z-806, br. 79 od

¹²⁹ Ibid. Z-806, br. 79 u svibnju mj. 1942.g.

za podjelu vlasti, za „*istinsku autoritativno-pravnu državu*“¹³⁰, za *izradu pravnih normi, za pravnu sigurnost, državno i narodno gospodarstvo, prehranu i „...da će skršiti korupciju, pljačkanje državne imovine, da će odstraniti demoralizaciju, koju je nepotizam, protekcije i samovolja a često i osobni hir stvarali.“* Umjesto suradnje s izvršnom vlašću u tom cilju, kaže predlagatelj, „... susreo se ovaj Sabor ne samo sa ignoriranjem istoga od strane Ekzekutive, nego čak i ponizivanjem i izazivanjem. Kada je ovaj Sabor uvidio, da su kaotične predočbe (sic!) o autoritativnoj državi izbile Ekzekutivi kompas iz ruku, te da je zapala u hiper i ultraautoritativne struje, koje nužno dovode do onakvoga državnoga udara koji u svakoj nezavisnoj državi suverena tj. narod pretvaraju u roba u njegovoj vlastitoj kući – nalagala je dužnost saboru, da kao predstavnik naroda, njegovih prava i njegove slobode, da zauzme stanovište koje mu ta dužnost nalaže i da na tom stanovištu uztraje (sic!) kadgod se ne stvori istinska autoritativna pravna država, Ustavom stvorenom sporazumnom kooperacijom Sabora i Poglavnika“¹³¹.

Predsjednik Sabora Marko Došen i nekolicina zastupnika sastavili su dne. 30. studenog 1942. „Memorandum“, „Spomenicu“: U glavnome djelu zastupnici iz Dalmacije kritiziraju stanje u Dalmaciji, pod talijanskom vlašću, te činjenicu da je Poglavnik predjele Dalmacije morao odstupiti Italiji i prepustiti hrvatski narod Dalmacije fašističkoj državi. Zahtijevali su poništenje „Rimskih ugovora“ od 18. svibnja 1941.¹³²

No, nisu stali na „*Dalmatinskom pitanju*“, nego se osvrnuli na potrebe u samoj Hrvatskoj: „*Raspetljavanje vođenja države od ustaštva, „slobodno i samostalno vođenje svih državnih poslova, „bez svakoga uplitanja ustaških postrojbi, imenovanje odgovorne vlade s predsjednikom na čelu, za samostalno vođenje državnih poslova, što prije puštanje na slobodu HSS-ovaca, kojima nije dokazano kazneno djelo“*.

Zahtjev pod 5) odnosi se na raspuštanje svih logora, „...i neka se uvede redovito suđenje i izricanje pravde. 6) Neka se ukinu prieki (sic!) pokretni sudovi i sve njihove osude neka pregledaju područni sudbeni stolovi i donesu svoje odluke na osnovu zakonitosti. 7) Neka se provede radikalno čišćenje ustaškog pokreta od svih nevaljanca, sebičnjaka, pljačkaša, sabotera, krvoloka, bivših pomagača protunarodnih političkih sistema. 8) Neka se kazne svi oni pojedinci, koji su okaljali hrvatsku čast klanjem u logorima i izvan logora, otimanjem osobne slobode i imovine, ličnim osvetama. 9) Neka se posebno kazne svi oni, koji su si na bilo koji način protuzakonito prisvojili imovinu bilo židova bilo pravoslavnih, bili oni ustaše ili seljaci ili građani ili inteligencija. 10) Neka se stvori jaka narodna vojska, u kojoj će cijeli (sic!) narod gledati ne samo svoju obranu protiv unutarnjih i izvanjih neprijatelja, nego i ujedinjenu svoju volju, svoju dušu i svoju krv“¹³³.

Kritike saborskih zastupnika bile su ozbiljne „*oporbene aktivnosti*“, naglašava Kisić Kolanović¹³⁴. Učinak je bio ravan nuli. Podnositelji predstavke nisu snosili nikakve negativne posljedice, jedino što ih je Poglavnik „*podučio*“ kako „*Hrvatski Državni Sabor NDH postoji da potvrdi kontinuitet hrvatske državne samobitnosti – i ništa drugo. Hrvatski Državni sabor nije nikakva oporba!*“¹³⁵. Kisić Kolanović vjeruje da je Poglavniku „*memorandum*“ dobro došao kao povod da uopće više ne zazove saborske sjednice. Razočarani

¹³⁰ HDR -HDA, HDS, Pr. spisi, br. 351. Z-808 40

¹³¹ HR-HDA-211, Prezidijalni spisi, br. 351. Z-808

¹³² HR-HDA-211, ibid. Str.10 i 11 „Spomenice“

¹³³ HR-HDA- 211, Ibid. str.41 “Spomenice”

¹³⁴ Nada Kisić Kolanović, iHrvatski drž-avni sabor Nezavisne Države Hrvatske. Sabor Nezavisne Države Hrvatske God. 32., br. 2 ., str. 545. •565. Primljeno: 8. studenog 1999. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999 Republika Hrvatska. (aufgerufen 1.7.2023). str. 549

¹³⁵ HR-HDA, Spomenica, str.41

predsjednik Sabora Marko Došen razmišljao je o još jednom pokušaju skrenuti pozornost Paveliću na razloge za opravdano nezadovoljstvo, no ipak je odustao. Niti jedan zastupnik nakon toga nije povukao poučak – na primjer da je vratio svoj saborski mandat. Svi su nastavili raditi, ostali su „u sustavu“, nastavili uživati povlastice.

Hrvatsko je pučanstvo u to vrijeme većinom ostalo pasivno. Doduše obitelji žrtava režima obraćala su se Saboru za pomoć i zaštitu prava, za informacije o sudbini i boravku nestalih članova obitelji, za oslobođenja članova obitelji iz logora, za priznanje arijevskih prava....Odbor za molbenice u vremenu od 13. travnja 1942. do 11. srpnja 1942. održao je 33 sjednice, te je zaprimio 1.155 podnesaka građana. Peticije su poslane Ustaškoj nadzornoj službi (UNS), ukoliko su se odnosili na internirane u logore – i tamo su i stavljeni *ad acta*¹³⁶.

Hrvatski Državni Sabor bio je „fasada“ – a to su sami zastupnici uočavali i kritizirali. Zastupnik Ivica Kovačević izravno je pred Pavelićem „pitao“ zastupnike: *„U čemu se sastojao rad tog sabora? Imali smo sreću poslušati čitanje ekspozee gospode ministara,Imali smo sreću poslušati Poglavnika, da saborkorporativno sudjeluje kod predaje automobila, koji je vođa njemačkog naroda Hitler dao našem Poglavniku. Konačno smo imali sreću čuti i odobriti prijedlog (sic!)zastupnika dr. Mirka Košutića, da svemu onome što se radilo, ovaj sabor kaže „amen“, tj. da s tuđih leđa skine sve daće i nedaće preuzme na svoja leđa.....“*.

Književnik Ilija Jakovljević¹³⁷, zatočen od ustaša u logoru Gradiška, dobro je uočio svu farsu i proturječnost institucije Sabora i ono što je postao, kazavši: *„Taj sabor koji je imao maskirati nekakvu ustavnost i suradnju s narodom, otkrio je nekoliko provalija.....nije bio zapravo ništa, nije bio ni savjetodavno tijelo, a kamoli zakonodavni organ, a upravo zato što nije bio ništa, on je protiv očekivanja postao nešto: ruglo režima koji kuša varati“*¹³⁸.

Na trećem – i ujedno zadnjem – zasjedanjem 28.12.1942. to je potvrdio i sam Pavelić u svom govoru. Sabor nije imao nikakvu drugu ulogu osim one povijesne, kao čuvara hrvatske tradicije i hrvatskog državnog kontinuiteta te je to i pokazao pred vanjskim svijetom¹³⁹.

Spomenutog hrvatskog književnika i novinara Iliju Jakovljević, pristašu HSS-a, ustaški su redari uhitili zbog toga što je u novinama koje je uređivao, „*Hrvatski Dnevnik*“ pisao tekstove u kojima je izražavao kritički otklon prema ustaškom pokretu. Postao je žrtvom denunciranja od neimenovane osobe, koja se hvalila vezama s Glavnim ustaškim stanom, jer je *„paktirao s neprijateljem i suzbijao sve što je hrvatsko i oslobodilačko“*. Zbog upale pluća i porebrice upućen je u bolnicu na Svetom Duhu. Nekoliko puta su po njega dolazili službenici Ustaške nadzorne službe da ga odvedu u zatvor, no liječnici to nisu dopuštali zbog njegovog teškog stanja. Kasnije je u bolnicu došao visoki dužnosnik UNS-a Viktor Tomić s četiri ustaše i nekim liječnikom, koji ga je površno pregledao i proglasio zdravim, iako se je jedva držao na nogama. Odveden je u zatvor na Savskoj cesti, a zatim u starogradiški logor. Tijekom 1942. iz Zagreba je stigla

¹³⁶ HR-HDA-211, HDS, PS 445/1942, PS br. 830/43.,PS br. 695/43. 563 Nada Kisić Kolanović, Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske God. 32., oc. 2., 545.-565. (2000)

¹³⁷ Ilija Jakovljević (Mostar 1898-Zagreb 1948), bio je odvjetnik u Zagrebu, te književnik, autor feltona i eseja u jugoslavenskim časopisima. Politički je zastupao ideje Hrvatske seljačke stranke, a bio je izrazito kršćanskog usmjerenja. Njegov romanizirani opis stvarnosti u koncentracijskom logoru Stara Gradiška, gdje je „čamio“ od 1941.-kraja 1942.godine, završio je 1943.godine.Ilija Jakovljević, Konclogor na Savi. Recenzija izdanja 1999. Davor Kovačić, <https://hrcak.srce.hr/212222> (pristupljeno 18.8.2023.)

¹³⁸ 84 HDA, HDS, Odbor za saborske poslove, Z-849 85 HDA, HDS, Predsjednički spisi, br. 448. Z-809 43

¹³⁹ Ibid.z.Komesarović str.37-44

odluka da ga se oslobodi, ali ga uprava starogradiškog logora nije htjela pustiti, pravdajući se tako da je u Zagreb poslala izvještaj u kojem su naveli da je (tobože) obolio od tifusa. Jakovljević je pušten iz logora 17. prosinca 1942. godine¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Davor Kovač, Represivne mjere redarstvenih vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema pripadnicima Hrvatske seljačke stranke u Drugom svjetskom ratu: Radovi - Zavod za hrvatsku povijest pregledni rad Vol. 46, Zagreb 2014 <https://hrcak.srce.hr/file/199376> (pristupljeno 8.8.2023.)

VI. Odgovor „nemoćnih“ na represiju – Pomoć progonjenima

Za ponašanje stanovništva koje se nije odlučilo krenuti u borbu, zna se iz sjećanja suvremenika¹⁴¹. Od trijumfalnog „Imamo svoju Hrvatsku“, s kojom bi davali do znanja da nekima neće biti mjesto u toj Hrvatskoj¹⁴² sve do lojalne podrške nežidovskih kućnih pomoćnica svojim židovskim¹⁴³ ili srpskim gazdama, i do pomoći neimenovanih sugrađana Židovima i Srbima¹⁴⁴. Unatoč tjeskobi i zlih slutnji za sudbinu Srba i Židova (za Rome svakako) oni sami bi se tješili „(samo)uvjeravanju“ da „*nikomu nisu ništa učinili na žao, pa nema valjda razloga bježati*“¹⁴⁵. Židovi bi se pouzdavali u „*hrvatski filosemitizam*“, koji je vladao u krugu najboljih katoličkih prijatelja, te su za „krajnju nuždu“ još računali na Dr. Vlatka Mačeka, predsjednika Banovine Hrvatske i na nadbiskupa Stepinca¹⁴⁶. Milan Radeka, široko obrazovani pravoslavni svećenik, koji je i sam bio izložen teroru, zabilježio je u svojim „sjećanjima“ kako si nikada prije nije mogao zamisliti da bi se Hitlerov nezamislivo okrutni zločinački sustav mogao dogoditi u kulturnoj, pravno uređenoj i pravnom tradicijom prožetoj Hrvatskoj¹⁴⁷. Vjera građana u to da se njima neće ništa dogoditi, jer nisu nikomu ništa učinili na žao, opstajala je prvo vrijeme nakon uspostave režima i mnoge dovela u životnu opasnost. Slavko Goldstein navodi primjer njegova prijatelja, židovskog mladića koji se dobrovoljno javio da sa svojim drugovima, što su ih ustaški vojnici odveli u Liku, „*navodno kao članove Državne radne službe, radi za dobrobit svoje domovine*“. Otjerao ga je ustaša, znanac mladićeve obitelji s „prijetnjom“, „*Da mi se više nisi pojavio*“, i spasio mladića pokolja na Velebitu¹⁴⁸.

Srećko Bujas, nastojao je pokrenuti vođe židovske zajednice u Sarajevu, da svojim članovima preporuče što žurniji odlazak iz grada. Bujas je, naime, imao izravne informacije iz Glavnoga ustaškog stana u Zagrebu da će uništiti Židovsku zajednicu u Sarajevu. U srpnju 1941 to se i dogodilo¹⁴⁹.

Pomagali su ljudi koji nisu računali na bilo kakvu nagradu ili protuuslugu spašenih – Vlasnici barova i kabareta, za koje je Zagreb dvadesetih i tridesetih godina – u takozvanim „*Roaring Twenties*“ neposredno nakon rata – bio „na glasu“ zbog noćnog života i dobrih „*etablisementa*“, mogli su očekivati novu konjunkturu zbog dolaska Nijemaca i Talijana, čiji su službenici bili željni dobre zabave. Samo 1941. godine bilo je premalo glazbenika, kabaretista, glumaca: jedan od vlasnika zagrebačkih lokala znao je doskočiti

¹⁴¹ Branko Polić, Vjetrenjasta klepsidra.str.402; Slavko Goldstein, 1941: Godina koja se vraća. 2.izdanje, Zagreb 2007, str.197, Imre Rostiz, A personal account.

¹⁴² B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str.378

¹⁴³ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str.402

¹⁴⁴ Nataša Mataušić, Diana Budisavljević. Prešućena heroína Drugog svjetskog rata. Zagreb 2020. „Spasila tisuće djece, osuđena na zaborav“ (podnaslov na naslovnoj strani knjige koja je nastala iz doktorske disertacije Nataše Mataušić. Njezinu pomoć Srbima i Srpkinja koji su bili poslani na prisilni rad u Njemački Reich, te njihovoj djeci koja su zpuštena mahom umirala u ustaškim koncentracijskim logorima: A.M. Grünfelder, U Radni stroj Velikog Njemačkog Reicha. Prisilni radni (ci i radnice iz Hrvatske. Zagreb 2007, str. 204-206, 209-213 i passim. Iako je Diana Budisavljević rođena u Innsbrucku (Austrija) i u ondašnjoj klinici školovana za medicinsku sestru, ondje upoznala i svojeg budućeg supruga, liječnika specijalizanta Dr.Julije Budisavljevića, rođenog iz Požege, Dianina zasluga za spašavanje djece – žrtve rata i koncentracijskih logora, bila je ondje nepoznata. Dokumentacijski arhiv austrijskog pokreta otpora (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, DÖW, Wien) objavila je prvi tekst o njoj u godišnjaku 2008.godine: A.M. Grünfelder, Diana Obexer Budisavljević und die Kinder der Ustascha-KZ.s Jahrbuch 2008, str. 232-260. Grad Innsbruck ju je na to proglasio svojom Počasnom građankom i imenuo Dječji vrtić i park po njoj. Velika zasluga za to pripada organizaciji „Srpskoj pravoslavnoj omladina Innsbruck“ (SPOJ) na studiju u Innsbrucku. [https://spoji.org/2044/serbisch-orthodoxer-jugendverein-innsbruck/\(pristupljeno: 18.8.2023\)](https://spoji.org/2044/serbisch-orthodoxer-jugendverein-innsbruck/(pristupljeno: 18.8.2023)) kao i odvjetniku i povjesničara gradske povijesti Innsbruck, dr. Paulu Ladurneru. V. i <https://spoji.org/3988/inzbruk-prva-setnja-secanja-na-dianu-budisavljevic/> (2021- pristupljeno: 18.8.2023)

¹⁴⁵ B.Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str. 379, 383, 388

¹⁴⁶ B.Polić, ibid. Str. 379.

¹⁴⁷ Miloš Zdravković, „Pravnost“ poretka Nezavisne Države Hrvatske“, U Pravo Nezavisne Države Hrvatske, 31, Citirao S.Goldsteina, 1941: Godina koja se ponavlja. Str. 21.

¹⁴⁸ S.Goldstein, 1941: Godina koja se ponavlja. Str. 50, cit. Kod M.Zdravkovića „Pravnost“, str. 29.

¹⁴⁹ M.Marušić, str.50, 51.

zabrani zapošljavanja Židova i njihovih nastupa u javnosti: Zaposlivši židovskog kabaretista i pijanista, pomagao je sebi i onima koji su ostali bez radnih mjesta i egzistencije. Koncertni pijanist nastupao je u kabaretu, ali iza posebno za njega skrojen zastor. Ušao je u povijest zagrebačke društvene kulture predratnog razdoblja kao „*Skriveni pijanist*“¹⁵⁰.

Diana Budisavljević uspjela je provesti svoje akcije spašavanja djece iz ustaških logora zahvaljujući dužnosniku u Odsjeku za zaštitu djece u Ministarstvu udružbe NDH, Kamilu Bresleru.¹⁵¹ Njemu se Diana Budisavljević uvijek mogla obraćati i na nj se osloniti, ali profesor Bresler, profesor psihologije i pedagogije, te socijalni pedagog i radnik, kao humanist nije imao mogućnosti dogurati do nekog utjecajnijeg položaja i proširiti svoje ovlasti. Diana Budisavljević se namjeravala posvetiti i ugroženim Židovima, no Dr. Bresler joj nije smio izdati odobrenje, a pomoći s druge strane nije mogla očekivati. Dr. Bresler bio je jedan je od rijetkih doista „*svijetlih primjera*“ i među činovnicima, koji su svoju službu obavljali bez angažmana i simpatije za ustaški režim: jedino što ni on nije bio toliko odvažan i hrabar da učine neki značajniji iskorak iz pasivnosti¹⁵².

Drugačijeg mentaliteta bio je visoki dužnosnik ustaškog režima, načelnik Židovskog odsjeka Ustaške nadzorne službe (UNS) dr. Vilko Kühnel¹⁵³. Zbog svoga posla dr. Kühnel bio je u redovitom kontaktu sa Židovskom bogoštovnom općinom u Zagrebu, i njezinim „*Odborom za podavanje Židova za potrebe države*“ (ukratko: „*Odbor za kontribuciju*“¹⁵⁴) pa je članove odbora obavještavao o predstojećim racijama u židovskim kućama i stanovima, i, navodno, nabavio 2000 službeno potpisanih i žigosanih propusnica za prolaz u talijansku Drugu zonu. Je li Dr. Kühnel to sve radio iz nepatvorene plemenitosti i nesebičnosti, ili ga je odbor (koji je skupljao židovski nakit, umjetnine, vrijedne zbirke – numismatičke i filatelističke) ipak na neki način nagradio? Ivo Goldstein opisao ga je kao osobu s dva lica: ne samo što je bio u tijesnoj vezi s njemačkim službama (što mu je kao državni službenik bila i obaveza). Priču o nabavci propusnica za Židove, nije nitko provjerio niti potvrdio. Svaka jedna propusnica spasila bi jedan život od deportacije u ustaške logore, iz kojih su židovske žene i djeca, te starije osobe od ljeta 1942. put vodio u logore smrti, prema projektu „*Wannsee-konferencije*“¹⁵⁵. Na prvoj velikoj deportaciji Židova u nacističke logore (smrti), u kolovozu 1942. i na drugom, u svibnju 1943., kada je ukupno odvedeno otprilike 5000 Židovki i Židova iz Hrvatske, dr. Kühnel i njegov „*Židovski odsjek*“ bili su zaduženi za cjelokupnu organizaciju. Marija Marušić nije odveć duboko „*zašla*“ ispod površine (oskudne) literature, a bilo joj je očito stalo do toga da za diplomsku radnju na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu sakuplja što više pozitivnih svjedočanstva dužnosnika NDH. Tako je navela da je dr. Kühnel pred kraj rata, navodno slomljen od tereta zločina počinjenih u NDH počini samoubojstvo¹⁵⁶. I Diana Budisavljević spominje ovog dužnosnika, no ne

¹⁵⁰ Meri Radinger, *Skriveni pijanist*. U J.Domaš, *Ako Tebe zaboravim*. Str.145-150. Ovdje str .147

¹⁵¹Prof. Kamilo Bresler bio je profesor psihologije, pedagogije, socijalni radnik, zdravstveni prosvjetitelj. Nije bio na visokom položaju u ovom ministarstvu: Nataša Mataušić: *razumljivo, osoba njegova karaktera, humanist, u ustaškom režimu nije bio na mjestu*: N.Mataušić, Diana Budisavljević. Str. 59, 60 i passim

¹⁵² N.Mataušić, Diana Budisavljević, str. 64, bilješka br.56.

¹⁵³ HR-HAD-252, kutija 3 – o osnivanju Odbora za Podavanje --- I.Goldstein, *Holocaust u Zagrebu*.str. 162

¹⁵⁴ O kontribuciji Naida Mihal Brandl,, *Jews between Two Totalitariaj Systems: Property Legislation*.*Revue of Croatian History*. God. XII, Nr.1, Zagreb 2016. 112-125., ovdje 119-122.- I.Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*.str. 162-173. Osobna iskustva u obitelji Branka Polića, *Vjetrenjasta klepsidra*. 392.

¹⁵⁵ Wannsee konferencija: U vili na obali jezera Wannsee (u blizini Berlina), vrhuška nacionalsocijalističke partije donijela je odluku o „*Konačnom rješenju Židovskog pitanja*“. <https://www.yadvashem.org/de/holocaust/about/final-solution-beginning/wannsee-conference.html>“(snimljeno 2019) i www.remember.org/wannsee.html, (8. 10. 2006 – pristupljeno: 11.8.2023)-

¹⁵⁶ Dr.Kühnel je, prema M. Marušić, pred kraj rata počinio samoubojstvo.: M.Marušić, str. 52

kao aktivna pomagateljica, nego kao dužnosnika koji joj je potpisivao dozvole za neke akcije¹⁵⁷. U tom smislu on je zacijelo doprinio sretno ishodu Dijanine akcije.

Još jedan slučaj „dvostrukog“ identiteta bio je neuropsihijatar Prof. Dr. Đuro Vranešić, vlasnik i ravnatelj privatnog sanatorija za živčane bolesti (u elitnom zagrebačkom četvrtu Zelengaj). Ondje je još u vrijeme progona ilegalnih komunista od strane kraljevske jugoslavenske policije sklanjao hrvatske intelektualce, književnike i umjetnike. Nakon proglašenja NDH bio je imenovan članom Hrvatskoga državnoga vodstva, zatim članom Rasno-političkoga povjerenstva Ministarstva unutarnjih poslova NDH. Godine 1941–43. bio je predstojnik Klinike za živčane i duševne bolesti u Zagrebu, te profesor Medicinskoga fakulteta. U vrijeme progona Židova pomagao je ugroženima, primivši ih u kliniku¹⁵⁸. Nije poznato je li iskoristio i svoj položaj u „rasnom povjerenstvu“ za dodjelu arijevske prava – arijska su prava dodjeljivana uglavnom onima od kojih si neki dužnosnik očekivao osobnu korist.

Liječnici i medicinsko osoblje u bolnicama, pojedinci i grupe koristili su svoje ne malene mogućnosti primati pod raznim, i izmišljenim dijagnozama, Židovke i Židove i sakrivati ih ili prikrivati njihove identitete pod nežidovskim pacijentima. Tim su se mogućnostima uvelike koristili, i kad je trebalo spašavati Srbe i Srkinje (najčešće od nasilne deportacije na rad u Njemačku). Bolnica na sv. Duhu, Klinika medicinskoga fakulteta, Opća bolnica Sestara milosrdnica, bolnice za duševne bolesti Vrapče i Jankomir¹⁵⁹, a prema navodima Dijane Budisavljević, Zarazna bolnica u Zagrebu proslavile se tim angažmanom. Zarazna bolnica je prihvaćala pacijentice s tifusom iz koncentracijskog logora za žene u Loborgradu. Srkinje i Židovke. Za njihovo liječenje posebno se angažirao Prof. Dr. Julije Budisavljević, suprug Diane Budisavljević¹⁶⁰. Liječnici i medicinske sestre u Zaraznoj bolnici spasili su Zagrepčanku Anicu Ehrenfreund, čiji je suprug 1941. godine ubijen u Jasenovcu, time što ju je sanitetski službenik, prikrivenu bijelom plahtom kao pravu „umrlu pacijenticu“ odveo u mrtvačnicu, tobože na obdukciju. Od tamo je Anica uspjela pobjeći iz bolnice, na teritorij pod mađarskom okupacijom, a od tamo čak u Drugu talijansku zonu¹⁶¹. U bolnici za duševne bolesti Vrapče proslavio se je time napose Dr. Ivo Salešić, koji se naročito brinuo o starijim „pacijentima“ i „pacijenticama“¹⁶².

U Općoj bolnici Gospić, radio je student medicine Ante Fulgosi¹⁶³, koji je bio proglašen „*Pravednikom među narodima*“, jer je, zahvaljujući dozvoli svojeg pretpostavljenog liječnika, primio u bolnicu Varaždinku Elzu Polak i njezinu teško oboljelu dvogodišnju kćerku Jelenu. Elsa Polak, jedna od varaždinskih Židovki, deportiranih zajedno sa svojim muževima dne. 31. srpnja 1941. u Liku, morala je raditi, dok su mlađi muškarci uglavnom ubijeni. Ante Fulgosi „preparirao“ je zdravstvene iskaze i nalaze, tako da je dijete moglo

¹⁵⁷ N.Mataušić, Diana Budisavljević, upisi u Dianinin bilješkama u dnevniku: str. 63, 66, 68,69, 80 i passim.

¹⁵⁸ Dr.Đuro Vranešić (1897-1946.) U vrijeme NDH bio je i predsjednikom Hrvatske liječničke komore. Jugoslavenske su ga vlasti osudile na smrt i strijeljale: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 20. 8. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65392>>

¹⁵⁹ M.Marušić, str. 52

¹⁶⁰ HR-HDA-252, RUR-ŽO, kutija 11br. 1353/1942 – inv.br. 29125/ 1942.- Josip Kolanović – Silvija Sabo, Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945. Zagreb 2003.str.42.- Nataša Mataušić, Diana Budisavljević.Prešućena heroina Drugog svjetskog rata. Zagreb 2020, str. 41-43

¹⁶¹ Branko Polić, usmeno autorici 2010.godine.

¹⁶² I.Goldstein, Pomoć I solidarnost. Str. 212.

¹⁶³ (Dr.med.) Ante Fulgosi: Jewish Foundation for the Righteous Fo <https://jfr.org/rescuer-stories/fulgosi-ante/> <https://jfr.org/rescuer-stories/fulgosi-ante/> [https://jfr.org/rescuer-stories/fulgosi-ante/Read more at: https://jfr.org/rescuer-stories/fulgosi-ante/](https://jfr.org/rescuer-stories/fulgosi-ante/Read%20more%20at%3A%20https%3A%2F%2Fjfr.org%2Frescuer-stories%2Ffulgosi-ante/) (pristupljeno: 11.08.2023). Marija Marušić navodi da je dr.Fulgosi sa časnim sestrama spasio petnaest logoraša, smjestio ih u bolnici dok im nije nabavio lažne dokumente kako bi prešli na talijanski dio. Doktor Fulgosi je svom prijatelju Davoru Brand dao svoju talijansku osobnu iskaznicu na koju je precizno zalijepljena Brandova slika, a on je onda bez problema prešao na talijanske predjele Jadrana. M.Marušić, str. 52, 53

ostati u bolnici na neodređeno vrijeme. Kad je Talijanska vojska u kolovozu 1941. godine remilitarizirala „Drugu zonu“ (u koju je spadala i Lika s Gospićem), Elsa je, zahvaljujući talijanske pomoći, s djetetom pobjegla na Jadransku obalu. Godine 1943. uključila se kao medicinska sestra u Narodnooslobodilački pokret. Godine 1944., nakon Američkog prodora prema Zadru i sjevernom Jadranu, Elsa je u Zadru pronašla svog supruga¹⁶⁴.

Iste godine, kad je, nakon kapitulacije Italije i odlaska talijanske vojske iz Dalmacije, njemački SS držao Split i Dalmaciju, kad je dakle bilo veoma opasno za Židove u Splitu, šef zaraznog odjeljenja splitske bolnice dr. Mihovil Silobrčić spasio je dvadesetero židovskih pacijenata, zadržavši ih na svojem odjelu kao zarazne pacijente. Nije se dao slomiti od SS-ovaca, iako je takvo nadmetanje zahtijevalo ne samo hladnu krv i glavu, nego i veliku neustrašivosti i hrabrosti. „Pacijenti“ su ostali na odjelu Dr. Silobrčića sve do kraja njemačke okupacije¹⁶⁵.

Akcija suzbijanja endemijskog sifilisa u Bosni, za koju se nežidovski liječnici nisu odveć „trudili“, krenuli su, na prijedlog istaknutih članova Hrvatske liječničke komore, ugroženi židovski liječnici sa svojim obiteljima. Poglavnik je to dozvolio s time da se židovski liječnici šalju u najzabitije krajeve Bosne. Na taj je način spašen život 81-ici židovskih liječnika, od koji su se većina „prebacili“ u partizane¹⁶⁶.

Jedan navod Marije Marušić¹⁶⁷, onaj o pomoći hrvatskih građana progonjenim Židovima može se potkrijepiti službenom dokumentom. Vilim Berger, sin trgovca plutom Rudolfa Bergera, glavni poslovođa tvrtke „Higijeje“, Zagreb, bio je deportiran na otok Pag. Njegovi su suradnici u tvornici pismeno zatražili njegovo oslobođenje i povratak na radno mjesto „*kako bi se rad tvornice mogao nesmetano odvijati i time osigurati naš opstanak*“, no vlasti očito nisu uopće marili za to. Vilim Berger se nalazi na popisu žrtava Paškog logora Slano¹⁶⁸.

Institucionalna pomoć ugroženima je pružena – od Hrvatskog Crvenog križa Srbima i Srpkinjama – srpskom življu koje je bilo protjerano od ujedinjenih hrvatsko-ustaških, bugarskih, talijanskih i njemačkih vojnih snaga tijekom velikih akcija „*suzbijanja bandita*“, tj. „*čišćenja od partizana*“ u području Kozaračke planine (1942. godine). Hrvatski Crveni križ skrbio je za muškarce i žene, koji su – uglavnom spiske nacionalnosti – uhićeni u tim operacijama i odvedeni na rad u njemačku industriju. Njihova su djeca ostavljena u logorima, ondje vegetirala bez imalo brige, bolesna, neishranjena i zapuštena. Diana Budisavljević i njezine suradnice, dobrovoljne sestre Hrvatskog Crvenog križa preuzele su glavnu brigu za sve njih, za njihovo izbavljenje iz ustaških logora Jasenovac i Stara Gradiška, za smještaj u domovima, uglavnom u Zagrebu, za povezivanje roditelja u Njemačkoj i djeteta u Hrvatskoj, kako bi se održavale veze, za roditelje dok su putovali¹⁶⁹. „*Akcija Diana Budisavljević*“ bila je zacijelo najopsežnija akcija na inicijativu jedne osobe, Austrijanke, no sa krugom utjecajnih poznanika njezinog supruga, liječnika i profesora

¹⁶⁵ 70 godina poslije Auschwitz: Pravednici među narodnima iz Dalmacije. 1.dio/ <https://www.morski.hr/76-godina-nakon-auschwitza-pravednici-medu-narodima-iz-dalmacije-1-dio/>

¹⁶⁶ I.Goldstein, Holokaust u Zagrebu. Str 212

¹⁶⁷ M.Marušić, str. 53, 54

¹⁶⁸ M.Marušić, str. 54.- HR-HDA-252, RUR-ŽO, br. 27479.-Biografski podaci o Vilimu Bergeru i njegovim roditeljima v. u Židovskom biografskom leksikonu Hrvatskog Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1647> (pristupljeno 11.8.2023.)

¹⁶⁹ Civilno stanovništvo smješteno je u logor Jasenovac, u Staru Gradišku i u njemački „tranzitni logor“ (DU-LAG) Sisak, da bi Nijemci radno sposobne muškarce i žene odveli na rad u Njemačku, a djecu do 12.godine prepustili „skrbi hrvatske države“, tj. u logorima. A.M. Grünfelder, U Radni stro j. str. 104-106.- N.Mataušić, Diana Budisavljević. Str. 99-177.

Medicinskog fakulteta u Zagrebu – Srbina porijeklom iz Požege (koje je Poglavinik ostavio na svom položaju sve do 1944. godine, do prisilnog umirovljenja)¹⁷⁰. Osobni poznanici, prijatelji i prijateljice obitelji, među njima i budući zastupnik u Hrvatskom Državnom Saboru Nezavisne Države Hrvatske¹⁷¹ Dr. Savo Besarović, bivši austrougarski general i reaktiviran, čini se Dijani „korisnim“ za kontakte s najvišim vrhom, no pokazalo se da je on bio zastrašen i zabrinut za svoj položaj, i zato ne odveć aktivan niti od velike pomoći.¹⁷² Dr. Kurt Hühn¹⁷³, Predsjednik Hrvatskog Crvenog križa, svim se svojim autoritetom stavio na raspolaganje Diani, posudio joj je vozila za odlazak u logore i transport djece, nabavio je potrebne propusnice. Dobrovoljne sestre Hrvatskog Crvenog križa Dragica Habuzin i Jana Koch pokazale se pouzdanim suradnicama u svim Dijaninim akcijama¹⁷⁴.

U skrb za djecu uključio se Karitas nadbiskupije Zagrebačke, u cilju zbrinjavanja što više djece u obitelji. Katoličke obitelji saslušale su pozive mjesnih župnika da udome djecu, no cijela ta akcija pokazala se dvosjeklim mačem. Zacijelo je bilo kućanstava koja su primala djecu iz milosrđa, kao dobrotvorno djelo, na korist djeci i na (duhovnoj) koristi obiteljima, no isto tako bilo je i onih, koji su birali djecu: ne sasvim malene, nego radno sposobne, za poljoprivredu – možda nužnost, zbog pomanjkanja muškaraca (koji su bili na ratištima), ali neprimjereno za mahom pothranjene, nerijetko i bolesne maloljetnike. Ova je akcija „ozloglašena“ kao prikriveno pokatoličenje pravoslavne djece – no, nema zaista pokazatelja za to, da je to bila isključivo jedina svrha. Diana Budisavljević nije bila odveć sretna zbog te akcije, iako ju je podržavao Karitas. I zbog davanja u hrani i odjeći iz fonda Karitasa, obitelji bi tražila dodjelu djece¹⁷⁵.

U vjerskim zajednicama isticali su se prvenstveno pojedinci, a ne institucija Crkve – bilo Katoličke, Njemačke protestantske Crkve, kao i Muslimani u NDH. Što se ustaški režim više i sve očitije služio Katoličkim crkvom za svoju legitimaciju, katolički svećenici i redovnice, uz pomoć vjernika bili su na razini očekivanja i njihova poslanja. Među hrvatskim „Pravednicima među narodima“ nalaze se dva svećenika (Dr. Dragutin Jesih, Zagreb i Stjepan Janković, svećenik u selu Lukač, kraj Čakovca), te biskup Prizrensko-skopske katoličke biskupije dr. Smiljana Cekade). I dvije časne sestre samostana Sestara Milosrdnica u Splitu (i rođene sestre) sakrivala su židovsku djecu, čak i pod njemačkom okupacijom Splita: Cecilija i Karla Jurlin, one su već 1989. godine proglašene Pravednicama među narodima¹⁷⁶. Časna majka matičnog samostana hrvatskog ogranka Sestara Milosrdnica od Sv. Križa u Đakovu, Sr. Amadea Pavlović, koja je od deportacije sakrivala židovsku učenicu Zdenku Grünbaum, također je primila ovo visoko odlikovanje. Sestre Milosrdnice u Đakovu skrbile su za trudnice, rodilje i majke s novorođenđadi i dojenčadi internirane u ustaškom logoru Đakovu između jeseni 1942. i 1943. godine¹⁷⁷.

¹⁷⁰ A.M.Grünfelder, Die Kinder der Diana Budisavljević. Godišnjak Dokumentacijskog arhiva austrijskog pokreta otpora (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, DÖW), Wien 2008, str. 207

¹⁷¹ Posebno poglavlje o Hrvatskom Državnom Saboru. Arhivska građa u Hrvatskom Državnom arhivu u Zagrebu, HR-HDA-211, mikrofilmovi Z-805 do Z-820.

¹⁷² Bio je jedan od „39 Stožernih generala“, od kojih je 18-ero bili su braku ili sa Srpkinjom ili Židovskom ili ženom s pravoslavnog područja“, rugali su se hrvatski zastupnici u Saboru: HR-HDA-211, Z-812 Z-812, br. 852, studen1943.godine.

¹⁷³ Dr.Kurt Hühn (Zagreb 1875-Rijeka 1963.g.) bio je oftalmolog. Hrvatski biografski leksikon spominje njegove znanstvene oftalmološke radove i svoje liječničke aktivnosti, među ostalima i kao profesor u Klinici Dr.Mladen Stojanović, danas Klinički bolnički centar „Sestara Milosrdnica“. No nema riječi o njegovim funkcijama za vrijeme NDH: Hrvatski biografski leksikon, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8157> (pristupljeno 20.8.2023.)

¹⁷⁴ .M.Grünfelder, Die Kinder der Diana Budisavljević. Str. 248

¹⁷⁵ A.M.Grünfelder, Die Kinder der Diana Budisavljević. Godišnjak Dokumentacijskog arhiva austrijskog pokreta otpora (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, DÖW), Wien 2008, str. 236

¹⁷⁶ Ista: Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft. U: Südostforschungen, god.69/70, Regensburg 2010/2011, str. 207, 208.

Institucija „Katolička Crkva“ i njegovi službeni predstavnici – konkretno: svi biskupi bivše Jugoslavije – pokazivali bi u određenim trenucima hrabrosti i solidarnosti: tako je nadbiskup Stepinac riskirao kršiti kanonsko pravo, opravdavati takvu „ilegalnu praksu“ pojedinih župnika i dozvoliti im je i za buduće. Bio je svjestan da će krsni listovi katoličkih župa Pravoslavicima spasiti živote. Bio je spreman dozvoliti i Židovima krštenje bez formalnih preduvjeta, a znajući da traže krštenja iz jednog jedinog razloga: život ili smrt. Iako su svi znali da Židovima ni krštenje nije pomagalo, službenici Crkve dodijeli su ga, nadajući se i najmanjoj šansi za preživljavanje. „Spasiti živote“ – ovo je uvjerenje u „unutarnjim krugovima Katoličke crkve u Hrvatskoj“, potvrđeno je¹⁷⁷, iako se narativ o „nasilnom pokrštavanju“ ili „pokatoličenju“ pokazuje neistreblijivim. Zagrebački je nadbiskup zamolio ustaške vlasti da poštede od deportacije krštene Židove i Židovske supružnike u mješovitim brakovima s kršćanima. Godine 1942. to je još pomoglo – ne uvijek, ali ipak: godine 1943. više nije bilo milosti¹⁷⁸.

Katolički crkveni dostojanstvenici, episkopat i većina svećenstva bili su, dakle, velikodušni, pa i hrabri – a da ih samo zbog toga ne treba smatrati „herojskim otpornicima“ – vjerujem da to nisu zaslužili. Zakazali su u elementarnoj obavezi i razloga njezinog postojanja, u brizi za cjelovitog Čovjeka, čovjeka tijela i duše. Drugačije su se držali pojedini katolički svećenici i redovnice, kao i pojedini vjernici.

Katolički su se svećenici trudili čak i za spas „Cigana“, kojima je ustaški režim također namijenio istrebljenje: župnik Antun Medven iz Križa, koji je u međuratnom razdoblju bio jedan od najvećih stručnjaka za romski jezik, te je u travnju 1940. u Odri (kotar Zagreb) održao prvo rimokatoličko bogoslužje na romskom jeziku. Obavljao je dužnost ustaškog tabornika, i do kraja rata funkciju načelnika i podnačelnika općine Odra. Nakon rata u kolovozu 1945. sude ga na 20 godina zatvora, a onda ga ubrzo oslobađuju zbog peticija tamošnjeg stanovništva u kojem navode kako je on za vrijeme rata pomagao Židove, Srbe i Rome. Umro je 1962¹⁷⁹.

I članovi Evangeličke crkve općine u Zagrebu nisu se dali slomiti pritiskom ustaških vlasti glede odnosa prema Židovima. Židovski učitelji i učiteljice u Osnovnoj i Građanskoj Školi Evangeličke općine nisu dobili otkaz, a evangelički supružnici nisu se razvili od židovskih partnera¹⁸⁰. Evangelička crkvena općina, odnosno Evangelički biskup Dr. Philipp Popp¹⁸¹ dobivao je za uzdržavanje židovskih izbjeglica velikodušnu financijsku pomoć evangeličkih i slobodarskih (evangeličkih) crkvenih zajednica. Velikobritanijski

¹⁷⁷ Zakon o prijelazu s jedne vjerske zajednice u drugu od 3. svibnja 1941. – objavljen 5.5. u Narodnim novinama NDH, br. 19/1941., pod brojm LV/87-Z.p. 1941, izrekom je isključio Židove od prava na promjenu vjeroispovijesti: A.M. Grünfelder, Sustigla ih Šoa. Str. 131. poglavlje o „Kršćanskim crkvama i progon Židova u“, str. 131-138, I. Goldstein, Pomoć i solidarnost. Str. 216, 217

¹⁷⁸ HR-HDA-218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH – Odjel za bogoštovlje, Sign. MPB-B 218), kut. 3, br. 48061 od 21.6.1941; HR-HDA-252, RUR ŽO HDA, RUR-ŽO, kut. 13, .4183 – Inv. br. 29513. RUR-ŽO, kut. 9, Zl. 226/1942 – Inv. Nr. 28683HR-HDA-1521, Arhiv Helm, kut. 9, br. 226, Akt Tomislav Mravunac (agenta koji je „pratio“ nadbiskupa) i Arhiv Helm, fasc.22.

¹⁷⁹ Danijel Vojak, <https://hrcak.srce.hr/81686>. Zahvaljujem Dr. Danijelu Vojaku, Institut za društvena istraživanja „Ivo Pilar“, Zagreb, što me je upućivao na izvore i pratio moj rad korisnim savjetima!

¹⁸⁰ HR-HDA-1521, Arhiv Helm, kutija 5, br. 226 (agent Hübner Gerhard)

¹⁸¹ Dr. Philipp Popp, (r.1893.u Bežaniji kod Zemuna– smaknut 1945.god. u Zagrebu), od 1933. približavao je Evangeličku crku u Jugoslaviju (po Augsburškoj konfesiji) „Njemačkim kršćanima“, protestantstkoj struji u Njemačkom Reichu, koja se usko vezala uz nacistički režim. „Njemački kršćani“ namjeravali su „očistiti kršćanstvo od svojih židovskih natruha. Biskup Njemačkog Reicha Dr.Ludwig Müller, bio je osoba Poppova povjerenja, no Popp je sa svojim opredjeljenjem dospio u sukob s više jugoslavenskih pastora, i onih u Hrvatskoj i među jugoslavenskim Nijemcima, koji su se držali „vjerni Evanđelju“. Dr.Philipp Popp je jedan od crkvenih dostojanstvenika koji je od jugoslavenskih komunista osuđen na smrt i smaknut 21.srpnja 1945.godine u Zagrebu. Njegova supruga Malwina i njegov sin s obitelji izdržali su zatvorsku kaznu, da bi 1960.godine dobili dozvolu iseliti se u Njemačku: A.M.Grünfelder, Kršćanske cerkev in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na Slovenijo in Hrvaško). U: Nuša Lešnik in Marjetka Bedrač (ur.), Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst IV. Center Judovske kulture, Didiščinba Sinagoga Maribor, Maribor 2015, str.93-139 (sažetak na engleskom jeziku str. 141, 142.- ovdje str. 95-98.

„Quakers“, zajednica „mirovnjaka“ i „humanitaraca“ s evangelikalnim korijenima, ali prosvjetiteljskim naukom isticali su se u spremnosti za pomoć¹⁸².

Pripadnici hrvatskog naroda pomagali su ugroženim Židovima i Srbima – i Romima. U kojoj mjeri, to se tek sluti iz prikaza Danijela Vojaka. U lipnju 1942. godine Kutjevački župnik potpisao je peticiju za spašavanje Roma; nekolicina istaknutih stanovnika Dalja – upitno je jesu li oni bili katolici – tražili su u lipnju 1942. od župana Stjepana Hefera vraćanje daljskih Roma iz Jasenovca u Dalj. To isto poduzelo je četrdesetak seljaka iz Pisarovine, koji su zasigurno bili katolici, u travnju 1942. u korist već deportiranih lokalnih Roma iz jasenovačkog logora. Peticije nisu pomogli – Romi su ubijeni, no ostao je među Romima sjećanje na pripadnike „državne nacije“, koji su poštivali i druge nacije i narode.

Katolički seljaci iz Hrastine, koji su svjedočili kako su ustaški vojnici (luburečivci) ubili oko 44 njemačkih Sinta krajem travnja 1944. u tom selu. Nekoliko tjedana kasnije, odmah po završetku rata, ti su seljaci samoinicijativno iskopali tijela ubijenih Roma (Sinta) i pokopali ih na mjesnom groblju u Mariji Gorici¹⁸³.

Ne može se brojkom izraziti koliko je ljudi bilo voljno pomagati Romima, no brojka je – sudeći prema izvorima – ne baš neznčajna. Nisu netremice gledali, kako ih ustaša skuplja, otjerajući ih iz njihovih nastambi – odrasle, djecu i bebe, sve do starijih. Bolesnih i onemoćalih, 30-40 romskih obitelji u nekom selu kraj Cerna kod Vinkovaca (svjedočanstvo Stjepana Softa). I u Osijeku su građani pratili kolonu Roma, krajem svibnja 1942¹⁸⁴. Zbog scena nemilim ustaškim vojnicima, oni bi u narednim deportacijama nastojali Rome striktno odvojiti od svakog kontakta s neromskim stanovništvom i okrutno kažnjavali Rome koji bi svejedno pokušavali skrenuti pozornost prolaznika na njih. Jedan slučaj uspješnog pothvata u zaštitu Roma zabilježen je u Podravini – a to je ujedno i jedan dokaz demonstrativnog otpora službenika javne službe – bez straha od posljedica. Jakov Prijavec, zapovjnik lokalne Oružničke postaje u Sokolovcu kraj Koprivnici odbio je u lipnju 1941. zapovijed uhapsiti i zatvoriti Rome iz općine i deportirati ih u logor “Danica” kod Koprivnice. Jakov Pirjavec zaslužan je zato što su Roma u Sokolovcu preživjeli rat. Prijavec je bio hrabar – no očito je uživao i podršku lokalnih moćnika, inače možda ne bi uspio u tom pothvatu. Godinu dana kasnije, općinski službenici u Vrpolju, uspjeli su osloboditi iz logora Jasenovac desetak Roma, već dugogodišnje stanovnike i Rimokatolike, za koje su također intervenirali mještani. To su hvalevrijedni primjeri, koje nisu slijedile druge općine. Sredinom 1942. godine, načelnik općine Valpovo, također je nastojao spasiti četiri romske obitelji od deportacije, no njegove predstavke odbila je županijska vlast. Tada je uhićeno 44 Roma i predana lokalnim ustaškim vlastima u Slavonskoj Požegi. Kad su odvedeni, općinari su se odmah prihvatili “zaštite” njihove napuštene imovine, a njima u odlasku odobrili ponijeti samo najnužnije, nešto odjeća i hrane. I u Kutjevu općinski načelnici nisu uspjeli svojim nastojanjima vratiti deportirane Rome. Isto tako neuspješni bili su općinari u Gunji (Slavonija), koji su kao oni u Kutjevu isticali kako „su ti Romi marljivi i radišnji, te poštivani il omiljeni sugrađani.“ Ovi se Romi više nisu vratili iz logora.

¹⁸² HDA, Helm, Fasz. 5, Zl. 226 (Akt: Hübner Gerhard) und Zl. 208 (Kurt Hoppe) vom 21.7.1941.

¹⁸³ D.Vojak, mailom autorici dne. 12.kolovoza 2023. I Danijel Vojak, Danijel Vojak,, „The Relations and Attitudes of Non-Roma People Towards the Persecution and Suffering of Roma: The Case of the Independent State of Croatia, 1941–1945. U: Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust in Osteuropa /Collaboration in Eastern Europe during the Second World War and the Holocaust / Black, Peter ; Rásky, Béla ; Windsperger, Marianne (ur.).Wien ; Hamburg: new academic press, 2019. str. 317-344.

¹⁸⁴ D-Vojak, The Relations and Attituded of Non-Roma-People: . (svjedočanstva pripadnika Njemačke narodnosne zajednice iz Osijeka, citirana od Vladimira Geigers, Folksdojceri u izvjescima Komisija za utvrđivanje zlocina okupatora i njihovih pomagača okruga Slavonski brod 1945. godine) in: Scrinia Slavonica 6 (2006), 662,675, 677, 684,689,719. Zdravko Dizdar, Ljudski gubici logora „Danica“ kraj Koprivnice 1941.-1942.U: Casopis za suvremenu povijest 34 (2002) 2,60.

U Međimurju, anektiranom od Mađarske, hrvatski stanovnici skrbili su 1944. godine za staru i paraliziranu Romkinju, nakon što su njoj članovi obitelji i drugi Romi bili odvedeni od Nijemaca u Komarom, odatle su ih pripadnici "Strijelastog križa" preuzeli za prisilni rad. U ožujku 1944. Vlada Dome Sztojaj, uspostavila je 1941. godine koncentracijske logore u Međimurju (Draškovec i Čakovec) za Rome i Židove. Kad je vođa "Strijelastog križa" Ferenc Szalasi usvojio vlast, internirali su od jeseni 1944. do travnja 1945. godine Rome u logore u Nagykanizsi.

Građani su surađivali sa Katoličkom crkvom u cilju spašavanja Roma u NDH. I Hrvatski muslimani igrali su značajnu ulogu u tom cilju, te su osnovali posebnu komisiju koja je podnosila predstavke ustaškoj vladi da prestaje progoniti muslimanske Rome, tj. "bijele Rome" koji su – po njihovim argumentima – "Muslimani", a potpuno kroatizirani. Ministar unutarnjih poslova odlučio je 30. kolovoza 1941. izuzeti "Bijele (muslimanske) Rome" iz Bosne i Hercegovine.

Istom predstavkom, na njemačkom i na hrvatskom jeziku, podnositelji su se trudili za zaštitu Roma pravoslavne vjere – njihovo nastojanje imalo je i političku pozadinu. Pretpostavljajući da su pravoslavni Romi podrijetlom iz Rumunjske, računali su da bi se njihovo istrebljenje negativno odrazilo na hrvatsko-rumunjske odnose. Vlada Nezavisne Države Hrvatske nije prihvatila ovo obrazloženje, pa nije ni udovoljilo molbi za poštedu pravoslavni Roma – te je dopustila deportacije svih Roma, muslimanskih i pravoslavni, bez razlike. Krajem svibnja 1942. ministar unutarnjih poslova dao je zaustaviti akciju, te je dekretom "utvrdio" da su muslimanski Romi „Arijci“. Do tada je neutvrđen broj muslimanskih Roma već bio ubijen. Kršćanski Romi u Bosni, uočivši možebitnu malu šansa za proživljavanje, prešli su na Islam, no te je akcije režim brzo spriječio. Romi su trebali biti istrijebljeni, bez obzira na njihovu vjeru – i katolički Romi¹⁸⁵.

Bosanski imami intervenirali su kod ustaških vlasti protiv deportacije Roma, s argumentom da ne samo „Bijeli Romi“, tj. Romi muslimanske vjere, nego svi Romi trebaju biti pošteđeni deportacije (jer su, navodno, svi Romi Muslimani)¹⁸⁶.

Pomoć progonjenim Židovima i Srbima nije bila toliko konfesionalno „obojena“ i motivirana – ljudi su bili svjesni da pred sobom imaju osobe u nevolji, i ljudi svih vjeroispovijesti nisu se kolebali, trebali li pomoći „inovjercima“ ili „ateistima“, nego su se vodili svojim smislom za solidarnost – a ne zovu „nacije“.

Danijel Vojak ne bi sve ove akcije pojedinaca i organiziranih skupina vrjednovao kao „*otpor ustaškom režimu*“. Oni jesu, kako je istaknuo Danijel Vojak, *izljevi empatija i sućuti*. – Istina je da akcije nisu urodile

¹⁸⁵ Danijel Vojak, U predvečerje rata, str. 84-86, 184, 185; Narcisa Lengel Krizman, Genocid nad Romima. Jasenovac 1942. Zagreb 2003, str. 37-40 (S bibliografijom starije literature, što bosanskih što hrvatskih i srpskih povjesničara.

¹⁸⁶ Dne.19. svibnja 1942. Ministarstvo unutarnjih poslova NDH objavilo je okružnicu o sustavnom deportiranju svih Roma u jasenovački koncentracijski logor. Istog dana slične odredbe su donijele i druge institucije NDH koje su sudjelovale u izvršenju ove odredbe, poput Ustaške nadzorne službe, Ravnateljstva za javni red i sigurnost i Vrhovnog oružničkog zapovjedništva. Uslijedile su masovne deportacije Roma iz svih područja NDH u jasenovački logor, koje su trajale do kraja ljeta iste godine. Zanimljivo je spomenuti kako su ustaške vlasti deportaciju Roma prikazivale u javnosti (novinama) kao pokušaj njihovog „privođenju radu“ i „zanatskom osposobljavanju“; Prema postojećim izvorima može se istaknuti brutalnost istrebljenja Roma u Jasenovcu, imajući na umu kako od srpnja 1942. g. u gotovo da više i nije bilo Roma, izuzev manjeg broja koji su radili kao grobari i bili ubijeni početkom 1945., tj. gotovo cjelokupno romsko stanovništvo NDH bilo je ubijeno u jasenovačkom logoru u nekoliko mjeseci (osim „Bijelih Romi, naseljenih Roma muslimanske vjeroispovijesti, a koji su živjeli u Bosni i Hercegovini). Dio muslimanskih intelektualca povezan s tamošnjim vjerskim predstavnicima islamske zajednice uspio je posebnim Elaboratom dokazati ustaškim vlastima u Zagrebu, kako je ovaj dio stanovništva cjeloviti dio muslimanske zajednice i kao takav bi trebao biti izuzet od progona. Zbog ovoga je dio ove romske populacije bio spašen od progona ustaških vlasti:) Danijel Vojak, Bibiana Papo, Alen Tahiri, Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945. Zagreb 2015. Danijel Vojak, Stradanje romskog stanovništva na širem bjelovarsko-bilogorskom području za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941.–1945.) DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/yq32oh4349> (snimljeno 2019 - pristupljeno: 11.08.2023), str. 70, 71 Narcisa Lengel Krizman, Genocid nad Romima. Jasenovac 1942. Zagreb, 2013. ,str.41-42 i 47-53.

uspjehom. Od svibnja 1942. godine zabilježena su masovna ubojstva Roma u Jasenovcu¹⁸⁷. No, uspjeh ne bi trebao biti jedini kriterij etičnosti. Da se za skupinu ljudi koji su od pamtivijeka smjeli egzistirati na rubu društva, i koji su bili oličenja svega negativno-ljudskog, „grješni jarci“ svakoga društva, zalažu njihovi sugrađani – „pristojni članovi društva“, i to osobe na položajima, govore barem za to da i sudioništvo u zločinačkome režimu ne može i stvarno ne gasi svu ljudskost u njima. Vjerojatno nisu snosili posljedice, pa ni to ne treba utjecati na ocjenu da i najsiroviji režim ne uništava vrijednosti poput suosjećanja.

¹⁸⁷ N. Lengel Krizman. Genocid nad Romima. Str.40 i Lengel Krizman Narcisa, Prilog proučavanju terora, Genocid nad Romima. Časopis za suvremenu povijest (ČSP), god. 18, br. 1, Zagreb 1986, str. 29—42 <https://hrcak.srce.hr/file/315102> (pristupljeno: 21.08.2023.) - Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača sadrži nekoliko fascikla s imenima Romskih žrtava. HR-HDA-306, ZKRZ, fascikli br. 10-16, po ABC-di prema mjestima.

VII. Odgovor („nemoćnih“) na represiju – Oružani otpor

Oružani otpor ustaškom režimu najjasniji je signal – ali odgovor koji je stajao mnoge ljudske živote, živote mladih idealista Komunističke partije. Niz diverzantskih akcija već od srpnja 1941. godine (netom nakon poziva Jugoslavenske KP i Josipa Broza Tita od 4. srpnja 1941. na oružanu borbu protiv okupatora), ustaška je vlast uzela veoma ozbiljnim, iako su akcije zbog neiskustva mladih izvršitelja iziskivale visok danak u krvi. Diverzanti su se usredotočili na Zagreb kao glavni grad ustaštva, na pasivni, zastrašeni narod, izazivali su ogorčenje i postigli što su namjeravali: probudili mržnju i odlučnost za odmazdu – ali najprije na same diverzante. „*Lov na komuniste*“ tijekom ljeta polučili su denuncijanti režima, i brojni provokatori. Prema sjećanjima svjedoka vremena trebalo je samo probuditi dojam da je netko bio u vezi, prijatelj, rođak s diverzantima¹⁸⁸ – kazneno pravo sankcioniralo je ne samo izvršeno djelo, nego i započete mjere, makar bi ostale neuspjele¹⁸⁹.

- U srpnju 1941. Ilegalni komunistički aktivisti postavili su požar u „Sokolovu“ (nogometnom) stadionu Maksimir u Zagrebu¹⁹⁰.
- Slavka Komara s grupom ilegalnih komunista, poduzela je akciju u znak sjećanja na ubojstvo jednog mladića od strane nacionalističkih studenata 1937. godine. Trebalo je ustašama pokazati da „Kerestinec“ nije kraj komunista. Ubijeno je 28 ustaša, no diverzanti su morali odustati, jer se iz obližnjeg studentskog doma počelo uzvraćati pucanjem mitraljezom. Nekolicina ilegalaca pala je u ruke ustaškoj policiji i završila smrtnom kaznom. Za ovu je diverziju Pokretni Prijeki sud¹⁹¹ osudio na smrt „87 židova i komunista“¹⁹². Dne. 14.9.19. članovi SKOJ-a i KP, službenici zagrebačke Glavne pošte postavili su pakleni stroj. U eksploziji su oštećene i stavljene van pogona telefonske veze. Uslijed štete bilo je na nekoliko sati prekinut telefonski promet s glavnim gradovima Beč, Berlin, Rim i dr.
- Također je izvršan napad na ustašku zgradu u jednoj od središnjih gradskih ulica. Dne. 22. rujna 1941. 50 „židova i komunista“ pale su žrtvama „smrtne kazne“¹⁹³.

Diverzantske su akcije i postigle to da su se ustaške snage i Ustaška vojnica, barem u gradovima, raspršile u potrazi za počiniteljima, vezale njemačke i talijanske sile, tako da se Talijanska vojska još u kolovozu 1941. odlučila na „remilitarizaciju“ kopnenih predjela svoje Druge zone, jer su se militarizirane ustaške jedinice bezuspješno borile protiv ustanika¹⁹⁴. Njemačka se posebno osjećala između „dva stolca“.

¹⁸⁸ I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*. Str. 223, 224- O propisima za djela protiv naroda i državnog uređenja v. N. Srpak, *Kazneno pravo*. <https://hrcak.srce.hr/file/130365> (snimljeno 18.10.2006.- pristupljeno 21.08.2023), str. 1122, 1126.

¹⁸⁹ Nikolina Srpak, *Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)* <https://hrcak.srce.hr/file/130365> (snimljeno 18.10.2006.- pristupljeno 21.08.2023)

¹⁹⁰ HR-HDA-415, PPS, PPS 411/41 od 16.1.1942, 542/42 od 5.3.1941 (sic!) i PPS 550/42 od 10.2.1942. Slava Ogrizović, *Zagreb se bori: Antifašistički vjesnik: www. Antifašistički vjesnik* <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/8/04/85/>

¹⁹¹ Pokretni prijeki sud, HR-HDA-415, 10 kutija u Hrvatskome Državnom arhivu u Zagrebu.

¹⁹² Slava Ogrizović, *Zagreb se bori. Sa zagrebačkog omladinskog fronta (1952), Zagreb 1941-1945 (Ivo Goldstein), Ivo Goldstein, Sa zagrebačkog omladinskog fronta (1952), Zagreb 1941-1945. Antifašistički vjesnik* <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/16/05/2014/>

¹⁹³ Slava Ogrizović, *Diverzija u Glavnoj pošti u Jurišićevoj. Antifašistički vjesnik*, <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/9/14/85/>

¹⁹⁴ *Remilitarizacija Druge zone na temelju „Sporazuma“ između Talijanske II. Armije i NDH od 21.8.1941. (zbog nemogućnosti ustaških vlasti suzbijiti „banditi“ (sudionike Narodnooslobodilačke borbe) na teritoriji Druge zone: A.M. Grünfelder, Sustigla ih Šoa. Str. 139-141.*

Umjesto pripreme i dodatnog vojačenja za Istočnu bojišnicu (Rusiju), njemačke su snage morale sudjelovati u „*suzbijanju bandita*“ u Bosni¹⁹⁵.

Ustanku organiziranim u Lici, na Baniji i Kordunu, a nošenom od članova KP, kao i od hrabrih progonjenih Srba (koji se nisu dali zastrašivati progonima), građani 1941. godine još nisu pristupili u velikom broju. Zacijelo ih je odvratila okrutnost terora i odmazde, što su nemilosrdno provodili među obiteljima sudionika ustanka. Židovi te prve godine nisu u velikom broju sudjelovali u ustanku, jer su muškarci bili uhićivani i bačeni u logore pod raznim izlikama, ili odvedeni u logor Gospić i na prisilni rad na bivšim srpskim imanjima diljem Like, na rad na otok Pag i – naposljetku, na masovno ubojstvu na Velebitu¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Peter Brouček, Ein General im Zwielight.22, 158, 163.

¹⁹⁶ A.Grünfelder, Sustigla ih Šoa. Str.141-147 Citirala sam, pored arhivske građe, umjesto sekundarne literature, sjećanja svjedoka vremena (Slavka Goldsteina, Josipa Indiga, Imre Rochlitz), s namjerom suprotstaviti se glasovima koji opovrgavaju čak i ustaške izvore o provedbi egzekucijskih naloga i niječu postojanja masovne grobnice u Velebitskim jamama.

Zaključak:

Što je ustaški režim „napravio“ s ljudima? Otpor moguć ili nemoguć?

Ili se podrediti i prilagoditi ili snositi osjetne materijalne, egzistencijalne i psihofizičke posljedice. Prilagoditi – jedno misliti, drugo izreći ili činiti, postati konformistom i slugom pokornim – denunciraju, pristaju na prisluškivanje i iscjeljivanje i glumiti „tihu poštu“ za režim. Poslije završetka rata oportunisti i karijeristi samo su rijetko osjećali potrebu promišljati – makar tiho, u sebi, svoje ponašanje i pokajati se. Hrvati su se suočavali s potrebom prilagoditi se novoj diktaturi, što je iziskivalo pokrivanje ili potiskivanje u opći zaborav moguća nedjela od prije. Memoarska literatura hrvatskih autora, koji su bili u „milosti ustaškog režima“, upadljivo je rijetka (osim one emigrantskih krugova) – kao što su rijetki i svjedočanstava, priznanja bivših oportunisti i karijerista. Ispitivanje savjesti bilo je iznuđeno od savezničkih okupacijskih vlasti – i pitanje jest, bi li uopće došlo do toga da nije bilo vanjskog pritiska. Oni koji su izbjegli pritisak s te strane, uključili bi se uglavnom neopterećeni grižnjama savjesti, iz diktature ravno u demokraciju.

No, ne postoji samo „ili – ili“! Ono što se utvrdilo za Njemačku i spremnost njemačkog stanovništva postati slugama nehumanog režima, to se može preslikati i na Hrvatsku. Jedan sloj stanovništva bio je potpuno uvjeren u to da „*su Židovi naša pogibelj*“, „*smrt arijskog nadčovjeka*“. S takvim stavom podržavali su sve radikalnije mjere protiv Židovki i Židova, jednog režima, koji u svojim počecima nije bio zadojen antisemitizmom – barem se ništa od toga ne nazire u Ustaškim načelima iz 1933. godine¹⁹⁷. Onda su Srbi bili „*neprijatelj kat ex ochen*“, a Romi su ionako egzistirali na rubu društva, u Hrvatskoj kao i u drugim zemljama – prema njima je zacijelo bila ista takva odbojnost kao bilo tko i bilo gdje drugdje. Sudjelovanje u progonu Židova i u provedbi Wannsee-Konferencije proizlazilo je iz uvjerenja više puta ponavljanih: „Nijemci su nam pomagali stjecati državu“. Za uzvrat moramo im mi pružati pomoć – i „*što bi bilo jednostavnije, nego za to upotrebljavati one koji se ne mogu braniti, ali i one za koje narod neće previše prosvjedovati*“¹⁹⁸.

Kod drugih građana i građanki antisemitska politika, naišla je na indiferentnost. U tom su pogledu bili oportunisti – ali ne prema Srbima. Bili su umjereni „mrzitelji“, oportunistički protivnici – no sve dok je režim obećavao zadovoljiti njihove privatne ambicije. Čak štoviše; kad je režim započeo progonima, takvi oportunisti znali su čekati i zatim se koristiti prilikama, kad su Židovi i Srbi doživjeli gubitak radnih mjesta i gubitak vlastite imovine. Onda su zajedno s „uvjerenim“ antisemitima bili marljivi denuncijanti i korisnici prilika za osobnu dobrobit.

Motivi surađivati sa domaćim zločincima i sa Nijemcima, premda su bili okupatori, bili su raznovrsni: bili su sami antisemiti, ili su se nadali povlasticama: dodjelu djela plijena od opljačkane židovske imovine, nada spriječiti regrutiranje u prisilni rad izvan Hrvatske i zahvalnost na nastanku hrvatske države. Da Njemačka nosi glavnu krivicu – kao inicijator i organizator istrebljenja, a režim NDH dijeli krivicu zbog svoje „suradnje“, neće se moći zanijekati. Središnju ulogu u NDH igra Poglavnik sa svojim dužnosnicima, koji su

¹⁹⁷ N.Srpak, Kazneno pravo, 1135.- icit. Po Ivo Goldsteinu, Antisemitizam holokaust, fašizam. Zna li se? U Ivo Goldstein, Antisemitizam u Hrvatskoj, str.12- 53, Zagreb, 1996.

¹⁹⁸ Branko Polić, Vjetrenjasta klepsidra. str. 376, 379. Dr. Zimpermann je, prema sjećanjima Branka Polića, bio je činovnik austrijskog porijekla, i „tipičan austrougarski činovnik“, onakav kakvi su ostali u sjećanju: marljiv ali „zatucan“ i bojašljiv, kao da se bojao vlastite sjene.

zastupali bezuvjetnu tezu „*Moramo surađivati*“. No ne bi mogli provesti svoju ulogu bez suradnje iz naroda. Bez nebrojenih drugih ljudi koji su podupirali antisemitsku, antiromsku, antipartizansku politiku, a koji su i profitirali ili su opstali su-učesnicima deportacija, masovnih likvidiranja i logora smrti, oni ne bi bili izvedivi.

No, kao što se može vidjeti iz kruga pomoćnika. Hrvati nisu svi do jednoga pozdravljali izoliranje Židova i njihovo masovno ubijanje¹⁹⁹. Konsenzus postoji već odavno o tome da je antisemitizam 19. stoljeća bio preteča nacionalsocijalističke ideologije i daleko raširen. No nema uvjerljiva dokaza za to da je on u izravnoj vezi s “Konačnim rješenjem” – takve definitivne tvrdnje nailaze na gotovo nerješive teoretske poteškoće²⁰⁰. Hrvati su pomagali i Romima – prezrenima i izoliranim manjinama odvajkada – a kada su počele deportacije, nastupali su pojedinci, pa čak i seoske zajednice, s peticijama.

Ima li otpor u političkim krugovima ipak smisla, iako ga je Poglavnik 1942. godine „odšutio“ i zatim jednostavno ignorirao, pokazavši svoju prezir prema tijelu, koje se nasuprot njegovim nakanama pokazao kao „*ne baš pravi sluga pokorni*.“ Mnogi nepoznati, tihi „junaci“ otpor su izražavali djelatnom pomoći progonjenima, sakrivajući ih, skrbeći za njih i pronalaženje puteva za nastavak bijega. Iako su morali zaključiti da su relativno nemoćni naspram silama zla, oni nisu posustali – možda su razmišljali o tome, a možda i ne: ali oni su to činili za svoju domovinu, da spase njezin ugled i da kasnijima ostave primjer, kako otpor mora postojati, bez obzira na uspjeh ili neuspjeh²⁰¹.

Kao zaključak iz razmatranja raznolikog ljudskog ponašanja u uvjetima represije mogu ustvrditi: represija, politički pritisak „kvari karakter“, iznudi prilagodbu, oportunitizam, kukavičluk – potrebu dokazivati se moćnima i pokazati sebe takvom osobom kakvu oni priželjkuju: poniznom, bez svojega stava.

No, takva reakcija na pritisak izvana, ipak ne ukida do temelja vlastitu volju i odlučnost: represija kvari, ali ne nužno – to nije neizbježan zakon prirode. Ne ukida niti volji suprotstavlja se, ne ukida volje niti protiv vlastitog kukavičluka.

Dan 20. srpnja je spomen na dan, kad je general Claus von Stauffenberg²⁰², s krugom časnika Wehrmachta godine 1944. pokušavao bombaški atentata na Hitlera – ovaj napad na Hitlera danas glasi kao „*otpor par example*“, iako su i prijašnjih godina pojedinci – ne iz vojnih krugova, i uglavnom „goloruki“ i osamljeni, pokušavali ubiti Hitlera (ukupno 42 neuspjela pokušaja). Jedan je takav nesuđeni napadač smaknut 1939. godine, Georg Elser²⁰³, krug oporbenih studenata na sveučilištu u Münchenu, pod nazivom

¹⁹⁹ Dieter Pohl, Holocaust...S.16. 17

²⁰⁰ Dieter Pohl, Holocaust str.19-

²⁰¹ Davor Kovačić, Redarstveno-oavještajni susatav Nezavisne Drža

ve Hrvatske od 1941-1945.godine. Zagreb 2009.. Kovačić Davor, Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine. Časopis za suvremenu povijest (ČSP), god.37, br.1, str.83-99, 2005 (pristupljeno 31.7.2023. i 14.8.2023).

²⁰² Životopis Clausa von STauffenberga (1907-1944): Lebendiges Museum <https://www.dhm.de/lemo/biografie/claus-schenk-graf-von-stauffenberg.html>

²⁰³ Stolar [Johann Georg Elser](#) bio je od nastanka nacionalsocijalističke stranke i njezinog političkog agitiranja njen neprijatelj. Kad se rat u Europi u ljetu 1938. Sačuvao samo „Muenchenskom kapitulacijom, odlučio se na postavljanje eksploziva na Hitlera i tadašnjeg nacističkog vodstva u pivnici“ Bürgerbräukeller“ u Muenchenu, gdje je Hitler svake godine obilježavao svoj puč 1923. Elser se sakri vao na galeriji dvorane u pivnici te je nakon zatvaranja pivnice mogao neotkriven ostati i u miru, cijelu noć proučavati najbolje lokalitete. 30 noći između kolovoza i studenoga 1939. On je pripremao postavljanje eksploziv u blizinu govornice. No Hitler je na dan polaniranog paljenja eksploziva ranije nego inače prekinuo svoj govor i otišao. U eksploziji sat vremena poslije sedmero sudionika stradalo je, više od 60-ak njih pretrpjele povrede. Nacisti su zbog profesionalnog polaganja eksploziva mislio na profesionalne atentatore iz Velike Britanije.Elser je “pao” žrtvom svojom vlastitom bezbrižnošću u nekom vlaku, gdje ga je denuncijant “otkrio” i poslao pod giljotinu.Auf: www.lemo.de Lebendiges Museum online: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/ns-regime/widerstand-im-nationalsozialismus/attentat-von-georg-elser.html> (koristeno 23.07.2023.)

„Die Weiße Rose“/„Bijela ruža“²⁰⁴, nisu se zadovoljile neaktivnim povlačenjem pred nadmoćnim nasiljem. „Civilni neposluh“ što ga Hannah Arendt definira negativno, kao „*odbijanje aktivnosti*“, oni su birali rizično djelovanje.

²⁰⁴ <https://www.weisse-rose-stiftung.de/widerstandsgruppe-weisse-rose> / (koristeno 23.7.2023). Krug studenata kršćanskih i humanističkih tradicija, koja je pripremala otpor bacanjem letaka. Uhvaćeni su u Sveučilištu u Muenchenu i smaknuti u Flossenbuergu.

Inhaltsangabe:

Was macht der totalitäre Staat mit den Menschen? Handlungsperspektiven zwischen Konformismus und Widerstand

Der Unabhängige Staat Kroatien, eine Gründung der Kroatischen Revolutionären Bewegung „Ustascha“ (mit Unterstützung und Billigung der Achsenmächte) entstand, ohne dass seine Bürger um ihre Zustimmung gefragt wurden. Die Bürger haben sich in vielfältiger Weise dazu geäußert: ihn begrüßt, sich abwartend passiv verhalten, aber auch aktiv ihre Gegnerschaft bekundet. Aktiver, bewaffneter Widerstand war die Option eines anfangs kleinen Kreises, der für die Konfrontation mit einem hochgerüsteten Heer und für die brutale Unterwerfungspolitik der Ustascha unter der Ägide nationalsozialistischer Behörden todesmutig sein musste.

Bürger haben sich den Besatzern und ihren kroatischen Kollaborateuren unterworfen – schließlich mussten, wollten sie ihre Existenz sichern, überleben. Aber es gab auch Mitbürger, die in diesem Regime „ihre Chancen sahen“, mitarbeiteten, selbst auf dem Rücken anderer Karriere machten, sich andienten und in Kauf nahmen, zu denunzieren, als Provokateure „auszuhorchen“ und Verleumdungen von Mitmenschen den Nachrichtendiensten zuzutragen. Sie mussten wissen, dass sie ihre „Informanten“ an Leib und Leben gefährdeten. Solche Dienste waren seit Menschengedenken verachtet, wie im 19. Jahrhundert der deutsche Dichter August Heinrich Graf von Fallersleben summierte: *„Der größte Schuft im ganzen Land ist und bleibt der Denunziant“*. Andere Mitbürger aber sahen die Verfolgten und ihre Leiden – sie halfen Gefährdete zu warnen, zu verstecken, in Sicherheit zu bringen – und bei den Behörden zugunsten Gefährdeter zu intervenierten (dzt. 130 kroatische „Gerechte unter den Völkern“!).

Der Aufbau des Unabhängigen Staates Kroatien wurde sowohl chronologisch als auch funktional schon gründlich untersucht²⁰⁵. In allen Studien zur Entstehung des Ustaschastaates kamen die Menschen vor allem als Täter in den Blick: Um deren Motive zu verstehen kann man bereits auf Untersuchungen zum Funktionieren des Nationalsozialismus in Deutschland und den von Deutschen besetzten Ländern zurückgreifen: Der deutsche Generalstaatsanwalt Fritz Bauer, selbst vom Regime verfolgt und zur Emigration gezwungen, studierte die Akteure des Regimes, die „kleinen Mitläufer“ und verortete sie in der 200 Jahre alten preußischen Tradition – dem Inbegriff von seelenlosem, mechanischen Gehorsam²⁰⁶. Das Beamtenethos der Habsburger-Monarchie weist strukturelle Ähnlichkeiten auf, und diese wiederum haben sich auf die Staatsführung in den Nachfolgestaaten der Monarchie übertragen. Die Beamtenschaft des Königreiches Jugoslawien, die dann dem Unabhängigen Staat Kroatien diente (aber nicht lange, denn sie wurde bald durch die neue, die „Ustascha“ ausgebootet), zeichnete sich durch unhinterfragte Loyalität zur Staatsführung, der „Dienst am (unpersönlichen) Staat aus. Es herrschte aber Recht und es bestand ein Bewusstsein für „Recht“, auch wenn es unpersönlich und nach späterer Rechtskenntnis mangelhaft war – die Beamten des „Ancien régime“ zeigten sich schockiert darüber, wie rücksichtslos diese neue Kaste

²⁰⁵ F.Jelić Butić, *Ustaša i Nezavisna Država Hrvatske*

²⁰⁶ Fritz Bauer, *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns*. Mit einem Vorwort von David Johst. Frankfurt 1965

das geltende Recht ignorierte und sich „ihr Recht“ schuf, wie sie die Menschen moralisch und charakterlich verbildete - aus ihnen Konformisten, Opportunisten, Denunzianten, Provokateure und „Zuträger“ machte. Hannah Arendt kam aus ihren Erfahrungen mit dem Jerusalemer Prozess gegen einen der nationalsozialistischen Kapitalverbrecher, den Initiator und Organisator der „Endlösung“, Adolph Eichmann (1960, 1961) zu ihrer eigenen Überraschung zum Schluss, dass vor den Jerusalemer Richtern nicht ein Monstrum stand, sondern einer dieser „farblosen“, durchschnittlichen Beamtentypen, der sich glaubwürdig darauf ausreden konnte, nur als kleines Rädchen in einem großen Getriebe funktioniert zu haben. Hannah Arendt befremdete mit ihrem Diktum von der „Banalität des Bösen“ und erntete viel Unverständnis und böse Kommentare: damals sahen sich die Deutschen als „kleine Leute“, brave Arbeiter, Beamten, gute Nachbarn, die unglücklicherweise als Marionetten an den Strippen von dämonischen Verbrechern tanzen mussten²⁰⁷.

Ich wollte wissen, was die Ustaschaherrschaft, ein System des Unrechts und der Unmenschlichkeit, mit den Menschen – nicht nur mit Opfern, sondern auch mit Tätern - machte. Aber nicht nur die Täter-Opfer-Perspektive sollte in den Blick geraten, sondern die Aufmerksamkeit auf jene gerichtet werden, die die Verfolgten in Schutz nahmen. Menschen verschiedenster sozialer und beruflicher Herkunft finden sich unter den „Gerechten unter den Völkern“. Aber auch unter den Angehörigen des Machtapparates gab es Personen, die unter Umständen das Unrecht erkannten, ihre Teilnahme an Verbrechen ablehnten und im Rahmen ihrer Möglichkeiten verfolgten Menschen halfen. Auch Verweigerung des Militärdienstes und andere Formen von „Befehlsverweigerung“ kamen vor: Es gibt jedoch keinen Hinweis darauf, dass solche systemwidrigen Verhaltensweisen Strafen nach sich zogen – außer im Falle von Hilfe für Kommunisten bzw. Partisanen - oder dass sie sonst irgendwie berufliche oder persönliche Nachteile erlitten – die Frage nach den Konsequenzen von Befehlsverweigerung wurde gestellt, aber Quellenbelege für Antworten ließen sich nicht finden.

Diese Frage stellt sich auch im Hinblick auf den 2024 zu gedenkenden 80. Jahrestag des bedeutendsten Anschlages gegen Hitler, des (erfolglosen) Attentatsversuches von General Claus Schenk von Stauffenberg und seiner Mitwirkenden am 20. Juli 1944, des bedeutendsten Versuches von Männern aus Militärkreisen, Hitler zu töten und einen Umsturz in Deutschland sowie des Beendigung des Krieges zu erzwingen. Der Anschlag verursachte seinen Planern viele Gewissenskonflikte - „Töten um der Herrschaft des Rechtes willen?“ „Töten als Ultima ratio?“ Er ging als „Aufstand des Gewissens“ in die Geschichte ein²⁰⁸.

Rembrandts Gemälde „Die Anatomie des Dr. Tulp“ (Mauritiushuis Den Haag) dominiert das Titelblatt des Sammelbandes „Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske“²⁰⁹ – ein treffendes Bild. Sie „sezieren“ die Rechtsordnung. So wie der Anatom Dr. Nikolaes Tulp das Innere des toten Körpers freilegt und die Umstehenden gebannt zusehen, so geht es hier darum zu studieren, wie die Menschen in einem Unrechtssystem funktionieren. Meine Perspektive ist die der sogenannten „kleinen Leute“, jener, die in

²⁰⁷ Hannah Arendt, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft. (Američko izdanje: Origins of Totalitarianism. New York 1951., njemačko izdanje, Frankfurt/Main 1955)

²⁰⁸ Landeszentrale für politische Bildung, Bayern: 20. Juli 1944 – Das Stauffenbergattentat: <https://www.lpb-bw.de/stauffenberg-attentat> (aufgerufen: 20.8.2023)

²⁰⁹ Boris Begović – Zoran S. Mirković-, Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske. Priedili Boris Begović i Zoran S. Mirković, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd 2018 http://centar.ius.bg.ac.rs/download/Pravni_poredak_NDH_I.pdf (pristupljeno 25.7.2023)

jedem Regime Tag für Tag ihren Alltagspflichten nachgehen. Aber in einem Regime, das Unrecht zu staatlichem Recht pervertiert hat, tragen auch diese Menschen an der Verantwortung mit, denn sie ermöglichen das Funktionieren des Systems. Internationale Konventionen, besonders jene, die nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges verabschiedet wurden, bemühten sich, die Zivilbevölkerung nicht nur in Zukunft zu schützen, sondern auch im Hinblick auf die Brutalität der Nationalsozialisten und ihrer Bundesgenossen und Kollaborateure Zivilisten gegen mögliche Anklagen wegen Kollaboration mit dem Feind zu bewahren: so gilt seither, dass unter den Bedingungen einer feindlichen Besatzung die Erfüllung der alltäglichen Aufgaben Pflicht und Recht der Zivilbevölkerung bleibe, also nicht als Kollaboration verurteilt werden dürfe. Dies gilt für die juridische Verantwortung – aber die moralische ist davon zu trennen.

Diese Studie ist auch eine persönliche Auseinandersetzung mit der Frage, wie ich selbst mich in diesem System verhalten hätte: Hätte ich den Mut gefunden der Versuchung zur Anpassung – aus Bequemlichkeit, Feigheit oder Resignation („Ich kann ja doch nichts ändern“) widerstanden, oder hätte ich mich von Aufstiegs – und Karrierechancen verlocken lassen? Hätte ich den Mut gefunden, Verfolgung, ja die Todesstrafe zu riskieren. Hannah Arendt zog aus ihrer Studie über „persönliche Verantwortung in einer Diktatur“ den Schluss, dass der Einzelne sich der Diktatur nicht widersetzen kann, weil er dazu weder die Mittel noch die Unterstützung der Umgebung besitze – was der Einzelne tun könne, sei es sich zu verweigern, sich zurückzuziehen, „zivilen Ungehorsam“ zu demonstrieren. Mit dieser resignativen Erkenntnis aber haben sich diese Menschen nicht zufriedengegeben. Die 130 „Gerechten unter den Völkern“ aus Kroatien zeugen davon.

Ich halte es für unverzichtbar sich zu fragen, wie die Menschen wurden, was viele – nicht alle – im Ustascha-Regime wurden: dabei darf man den allgegenwärtigen Terror nicht außer Acht lassen: wer wusste, dass er sich nicht anpassen dürfe, dass er nicht zum Mitläufer werden wolle, benötigte ein hohes Maß an Urteilsfähigkeit, sichere Wertmaßstäbe – und Mut angesichts der erschreckenden Konsequenzen. Trotzdem – „Antigone“ ist auch in Kroatien ein Vorbild. Die Erziehung dazu ist Teil der schulischen „Holocaust“-Erziehung (wie sich die Autorin dankenswerterweise anhand der Schulprogramme des Nachwuchses in der Familie überzeugen konnte)²¹⁰.

²¹⁰ Juliane Wetzel, Holocaust—Erziehung: In Bundeszentrale für politische Bildung: [https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39843/holocaust-erziehung/\(aufgerufen 27.5.2023 und 21.8.2023\)](https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39843/holocaust-erziehung/(aufgerufen%2027.5.2023%20und%2021.8.2023)).

A R H I V S K I I Z V O R I

Hrvatski Državni arhiv u Zagrebu

HR-HDA-211 Hrvatski Državni Sabor Nezavisne Države Hrvatske, HDS NDH
 HR-HDA-218, Ministarstvo pravosuđa I bogoštovlja NDH – Odjelak za bogoštovlje: MPB-B
 HR-HAD-223 Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, MUP NDH
 HR-HDA-248 Zapovjedništvo Ustaškog redarstva – Židovski odsjek (ZUR-ŽO)
 HR-HDA-252 Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek (RUR – ŽO)
 HR-HDA-415 Pokretni prijeki sud, PPS
 HR-HDA-1521 Arhiv Hans Helm - Arhiv Policijskog izaslanika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj
 HR-HDA-306 Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora I njihovih pomagača

B I B L I O G R A F I J A

- Aralica Višeslav, Kronologija zbivanja u logoru Jankapuszta. Radovi Radovi - Zavod za hrvatsku povijest Izvorni znanstveni rad Vol. 53, br. 2, Zagreb 2021, str. 205-236 <https://hrcak.srce.hr/file/398240>
- Arendt Hannah, Elemente und Ursprünge totaler Macht. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft
- Arendt Hannah, Was heißt persönliche Verantwortung in der Diktatur? Mit einem Essay von Marie Luise Knott. 5.Auflage, München 2020 (amerik. Izvornik: Personal Responsibility Under Dictatorship. New York 2003.)
- Bauer Fritz, Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns. Mit einem Vorwort von David Johst. Frankfurt 1965
- Beck Peter/ Bela Rasky/Marianne Windsperger (ur.) Mittärschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust in Osteuropa Collaboration in Eastern Europe during the Second World War and the Holocaust
- Becker Winfried, Papst Pius XII. und sein „Schweigen“ über den Holocaust. U. Vol. 18, No. 1, 2005, Katholizismus in Europa in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts / European Catholicism in the First Half of the Twentieth Century,.
- Begović Boris i Zoran S.Mirković-, Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske. Priredili Boris Begović i Zoran S. Mirković, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd 2018
http://centar.ius.bg.ac.rs/download/Pravni_poredak_NDH_I.pdf (pristupljeno 25.7.2023)
- Blumenwitz Dieter, Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941-1946) Mednarodna pravna študija. Ljubljana-Wien 2005 /njemački izvornik: Okkupation und Revolution in Slowenien (1941-1946). Eine völkerrechtliche Untersuchung/.
- Boban Ljubo, „Dnevnik Alojzije Stepinac“. „Danas“, Zagreb, 21.2.-28.8.1990.
- Braun Mario, Skupljanje krhotina, U: J.Domaš, Ako Tebe zaboravim. Prilog Zagreb 2018, str. 31–59.
- Brouček, Ein General im Zwielight. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. 3 sv. Wien 1980
- Browning Christopher R., Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York 1999.
- Bußmann Daniel, Stille Helden der Polizei im Nationalsozialismus- - Polizisten im Zeichen der Zivilcourage. Diplomarbeit an der Hochschule für Polizei und öffentliche Verwaltung Münster, 2020.
- CENDO; Istraživački i dokumentacijski centar, - Židovska općina Zagreb, www.cendo.hr (Životopis Dr.Hugo Kohn)
- Čulinović Ferdo, Okupatorska podjela Jugoslavije, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970.
- Čulinović Ferdo i Milan Koljanin, Ideologija i politika uništenja Srba u NDH. U: Vojnoistorijski glasnik 1/2011, 79.
- Dallos Oskar, Die Gestapo. Die Polizei als Handlanger der Nationalsozialisten. Fachhochschule für öffentliche Verwaltung NRW Abteilung Duisburg - Standort Mülheim an der Ruhr Fachbereich Polizeivollzugsdienst. Düsseldorf 2015 , [Dallos Die Gestapo \(1\).pdf](#) (11.8.2023)

- Davinić Marko, Pravno ustrojstvo i delovanje vojnih i policijskih snaga Nezavisne Države Hrvatske, U: Z.Begić – Z.Mirković, Pravni poredak, S.101-144
- Dizdar Zdravko., Ljudski gubici logora 'Danica' kraj Koprivnice 1941.-1942. U: Časopis za suvremenu povijest 34 (2002) 2,60.
- Domaš Jasminka, Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji. Zagreb 2015.;
- Domaš Jasminka, Obitelj-Mišpaha. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji. Zagreb 2016.
- Domaš Jasminka, Ako Tebe zaboravim. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji.Zagreb 2018.
- Geiger Vladimir, Folksdojceri u izvjescima Komisija za utvrđivanje zlocina okupatora i njihovih pomagača okruga Slavonski brod 1945. godine) in: Scrinia Slavonica 6 (2006)
- Goldhagen Daniel, Hitler's Willing Executors.
- Goldstein Ivo, Holokaust u Zagrebu. Zagreb 2001.
- Goldstein Ivo, Pomoć i solidarnost sa Židovima u Hrvatskoj: Radovi – Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, god.34-35-36, 2004 <https://hrcak.srce.hr/file/75756> (2004 - pristupljeno 11.8.2023.)str. 205-228
- Goldstein, Antisemitizam u Hrvatskoj – od Srednjeg vijeka do danas. Zagreb 2022
- Grünfelder Anna Maria, U Radne kolone Velikog Njemačkog Reicha. Prisilni radnici i radnice iz Jugoslavije 1933/1938-1941/1945.Zagreb 2007.
- Grünfelder Anna Maria, Diana Obexer Budisavljević und die Kinder der Ustascha-KZ.s.Jahrbuch 2008, str. 232-260.
- Grünfelder Anna Grünfelder Anna ,Katholische Kirche und Ustaschaherrschaft 1941-1944. U: Südostforschung, Hrs. vom Südost-Institut Regensburg, Bad 69/70 – 2010/2011, S.182-227
- Grünfelder Anna Maria, Krščanske cerkev in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na Slovenijo in Hrvaško). U: Nuša Lešnik in Marjetka Bedrač (ur.), Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst IV. Center Judovske kulture, Dediščina Sinagoga Maribor, Maribor 2015, str.93-139 (sažetak na engleskom jeziku str. 141, 142.-
- Grünfelder Anna Maria, Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933-1945.) Zagreb 2018čž
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 7. 8. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4086>
- Hamann Christoph, Lernen aus der Geschichte. Zustimmung, Opportunismus und Verantwortung. Die Machtübergabe 1933 und das historische Lernen.
<http://lernen-aus-der-geschichte.de/Lernen-und-Lehren/content/11001> /pristupljeno 13.8.2023
- Hilbert Raoul, Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933-1945. Frankfurt/Main 1992
- Historisches Lexikon Bayern, [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Schutzstaffel_\(SS\),_1925-1945](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Schutzstaffel_(SS),_1925-1945) (pristupljeno: 8.8.2023.)
- Hory Ludwig – Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, Stuttgart 1964.
- Hrvatska enciklopedija – (Dr.Andrija Artuković): <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4086> (pristupljeno 3.1.2024.)
- Jagić Josip, Oslobođenje Zagreba. U „Vjesnik“ Saveza Antifašista Hrvatske<https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/5/8/58/> (pristupljeno 31.7.2023.) izdan Zagreb 8.5.1945
- Jah Akim, Materialien für Unterricht und außerschulische politische Bildung. Hrsg. von der Bundeszentrale für politische Bildung un
- Jelić Butić Fikreta, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska.Zagreb 1977
- Jelić Butić Fikreta, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. <https://hrcak.srce.hr/file/243214> - pristupljeno 30.7.2023.) str. 55-92
- Kisić Kolanović Nada, NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi. Zagreb 2001
- Kisić Kolanović Nada, Hrvatski Državni Sabor Nezavisne Države Hrvatske God. 32., br. 2 ., str. 545.•565. Primljeno: 8. studenog 1999. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999 Republika Hrvatska. (aufgerufen 1.7.2023).
- Klee Ernst, Persilscheine und falsche Paesse. Wie die Kirchen den Nazis halfen. Fischer, Muenchen 1991.

Ključarić Monika, Međunarodnopravna ograničenja ratovanja. Diplomski rad. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2023, str. 28. (na: [kljucaric_monika_medunarodnopravna_ogranicenja_ratovanja_diplomski_rad\(4\).pdf](#), pristupljeno 3.1.2024).

Kobelja Ljerka – Mira Kolar, Dr.Ljudevit Zimpermann.Pravnik i političar. Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, Vol. 22 No. 1, 1995. <https://hrcak.srce.hr/72665> (pristupljeno 3.1.2024.)

Kobsa Leo, O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv.. Zagreb 1971.

Kolanović Josip – Silvija Sabo, Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945. Zagreb 2003

Komesarović Željko, Hrvatski Državni Sabor. Diplomatska radnja FF Zagreb, 2018: <file:///C:/Users/Korisnik/OneDrive/Savez%20jevrejskih%20opstina%20Srbije/Hrvatski%20dr%C5%BEavn i%20sabor%20NDH%20Oporba.pdf> snimljeno 11.8.2023

Kovačić Davor, Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941-1945.godine. Zagreb 2009.

Kovačić Davor, Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine. Časopis za suvremenu povijest (ČSP), god.37, br.1, str.83-99, 2005 (pristupljeno 31.7.2023. i 14.8.2023).

Kovačić Davor, recenzija knjige Ilije Jakovljevića „Konclogor na Savi“: <https://hrcak.srce.hr/212222> (pristupljeno: 18.8.2023.)

Kriesbacher Fürth Lea, Na obali Dunava. U: J. Domaš, Glasovi, str.137–140.

Krišto Jure, Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zagreb 2001.r

Krizman Bogdan, Ustaše i Treći Reich, sv. 2, Zagreb 1983, 289–294;

Labus Alan, Upravljanje medijama, Upravljanje medijima, cenzura, te položaj i uloga novinara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Studia lexicografica. GOD. 3 (2009) BR. 1–2 (4–5), STR. 99–126 <file:///C:/Users/Korisnik/OneDrive/Savez%20jevrejskih%20opstina%20S> (pristupljeno 22.8.2023.)

Landeszentrale für politische Bildung, Bayern: 20.Juli 1944 – Das Stauffenbergattentat: <https://www.lpb-bw.de/stauffenberg-attentat> (aufgerufen: 20.8.2023)

Lebendiges Museum: Claus Schenk Graf Stauffenberg <https://www.dhm.de/lemo/biografie/claus-schenk-graf-von-stauffenberg.html>

Lebendiges Museum online: www.lemo.de Lebendiges Museum online: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/ns-regime/widerstand-im-nationalsozialismus/attentat-von-georg-elser.html> (koristeno 23.07.2023):

Lebendiges Museum – Weisse Rose. <https://www.weisse-rose-stiftung.de/widerstandsgruppe-weisse-rose/> (pogledano 23.7.2023)

Lengel Krizman Narcisa, Prilog proučavanju terora, Genocid nad Romima. Časopis za suvremenu povijest (ČSP), god. 18, br. 1, Zagreb 1986, str. 29—42 <https://hrcak.srce.hr/file/315102> (pristupljeno: 21.08.2023.)

Lengel Krizman Narcisa, Genocid nad Romima. Jasenovac 1942. Zagreb, 2003.

Marinković Tanazije, „Takozvana“ Nezavisna Država Hrvatska. U: B.Begović –Z.Mirković, Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske, str. 71-100

Marušić Marija, Nezavisna Država Hrvatska i progoni Židova (Diplomski rad 2020 Sveučiliset „Josip Juraj Strossmayer“, Osijek, Katoličku bogoslovni fakultetĐakovoo: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:120:617754marusic-Stepinac-i-spasavanje-Zidova.pdf> (snimljeno 29.6.2022)

Mataušić Nataša, Diana Budisavljević Nepoznata heroina Drugog svjetskog rata. Zagreb 2020. MIHAL BRANDL Naida, Jews between Two Totalitariaj Systems: Property Legislation.Revue of Croatian History. God. XII, Nr.1, Zagreb 2016. 112-125., ovdje 119 .122

MIHAL BRANDL Naida, Jews between Two Totalitariaj Systems: Property Legislation.Revue of Croatian History. God. XII, Nr.1, Zagreb 2016. 112-125., ovdje 119.122

Mikulan Krunoslav, Siniša Pogačić, Hrvatske oružane snage: (ustrojstvo, odore i oznake), Zagreb, 1999.

Milo Zeev (alias Vladimir Müller), Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odysee des Überlebens. Konstanz 2011.

Mirković Zoran, U: B.Begović – Zoran S.Mirković, „Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske.

Mrkalj Igor, „Bolje da ti u kuću uđe vuk nego puk“ Tko je bio dr.Puk: <http://casopis.skd-prosvjeta.hr/bolje-da-ti-ude-u-kucu-vuk-nego-puk/> (snimljeno prosinac 2016-pristupljeno: 11.8.2023.)

Novak Božidar, Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću, Zagreb 2005

NDR, Ein streitbarer Geist . <https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/Ein-streitbarer-Geist-Hoffmann-von-Fallersleben,fallersleben101.html> (snimljeno 20.6.2020 - pristupljeno: 18.8.2023)...

Ogrizović Slava, Zagreb se bori. Sa zagrebačkog omladinskog fronta (1952), Zagreb 1941-1945

Ogrizović Slava, Diverzija u Glavnoj pošti u Jurišićevoj. Antifašistički vjesnik, <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/9/14/85/>

Oster Achim, Widerstand im totalitären Staat: Stiftung 20.Juli 1944: <https://www.stiftung-20-juli-1944.de/reden/widerstand-im-totalitaeren-staat-achim-oster-21071969> (pristupljeno 21.7.2023.)

Widerstand im totalitären Staat

Parkin Charles William, Edmund Burke, prilog u Encyclopaedia Britannica (update: 5.7.2023.- pristupljeno 5.8.2023) (<https://www.britannica.com/biography/Edmund-Burke-British-philosopher-and-statesman>

Pavlić Hrvoje, Visoki dužnosnici HSS-a u ustaškom pokretu Diplomski rad Zagreb, svibanj 2018. godine <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10076/1/Diplomski%20rad>. (pristupljeno 17.8.2023.)

Penava Šimun, Popisi „ratnih zločinaca“ Okružnog povjereništva Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Vukovara iz 1945. Scrinia slavonica 14 (2014), 399-429. [Popisi ratnih zločinaca Vukovar 1945.pdf](#) (pristupljeno: 08.08.2023.)

Pohl Dieter, Die Holocaust-Forschung und Goldhagens Thesen. In: [Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte](#) (VfZ) 45 (1997)

Radinger Meri, Meri Radinger, Skriven pjanist. U J.Domaš, Ako Tebe zaboravim. Str.145-150

Radtke Stephan, Widerstand sinnvoll oder sinnlos? [Widerstand sinnvoll oder sinnlos.pdf](#) (pristupljeno 14.8.2023.)

Rahner Karl – Herbert Vorgrimmler, Kleines Konzilskompndium. Freiburg 1968. (Neue Ausgabe 2008)

Riesmann David, Die einsame Masse, Hamburg 1960.

https://www.gbv.de/dms/weimar/toc/24347699X_toc.pdf (pristupljeno 4.1.2024.)

Schulte Jan E. Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, 1933-1945. Bochum 2001. Str. 449, 450

Sellmann Matthias, Die Bedeutung der Konzilskonstitution Gaudium et spes für die Zeitgenossenschaft von Pastoral. [Die Bedeutung der Konstitution Gaudium et spes für die Zeitgenossenschaft von Pastoral](#)

Siegler Bernd, Der Dolch des Mörders unter der Juristenrobe. U „ Die Tageszeitung“, Berlin (TAZ, Archiv, 1990.), <https://taz.de/Der-Dolch-des-Moerders-unter-der-Juristenrobe!/1777234/>(pristupljeno 3.1.2024.)

Sozialismus der dummen Kerls: U „Die Tageszeitung“ (TAZ), <https://taz.de/Kommentar-Antisemitismus!/5114292/>(pristupljeno 3.1.2024.)

Srpak Nikolina, Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske(1941.-1945.)

<https://hrcak.srce.hr/file/130365> (snimljeno 18.10.2006.- pristupljeno 01.07.2023.

Suppan Arnold, Hitler - Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa Kapitel „Nationalsozialistische Herrschaft in Jugoslawien“: S.927-1212. Wien 1996,

<https://www.jstor.org/stable/pdf/j.ctv8pzcrq.14.pdf?refreqid=search%3Ae399d43cbc097b367afc865c3c5af7e7>

Šadek Vladimir, Logor Janka-puszta i razvoj ustaške organizacije u Podravini do 1934.

[www.hrcak.srce.hrhttps://hrcak.srce.hr/86081](https://hrcak.srce.hr/86081) (pristupljeno 13.8.2023)

Thomas Jürgen, „Nur das ist für die Truppe Recht, was ihr nützt.“ Die Wehrmachtsjustiz im Zweiten Weltkrieg. U:Norbert Haase i Gerhard Paul , Die anderen Soldaten.

Wehrkraftersetzung, Gehorsamsverweigerung und Fahnenflucht im Zweiten Weltkrieg. Str. 37-50,

Vignoli Giulio, Il Sovrano Sconosciuto, Tomislavo II Re di Croazia, Milano, 2006.

Vojak Danijel, Bibiana Papo, Alen Tahiri, Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945. Zagreb 2015.

Vojak Danijel, Stradanje romskog stanovništva na širem bjelovarsko-bilogorskom području za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941.–1945.) DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/yq32oh4349> (snimljeno 2019 - pristupljeno: 11.08.2023), str. 70, 71

Vuković Igor, Poredak zločina. Krivično pravo Nezavisne Države Hrvatske. U: B.Begović-Z.Mirković, Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske . Str.145-184.

Weinzierl Erika, Kirche und Nationalsozialismus. Ausstellung des Dokumentationszentrums des österreichischen Widerstandes, »Erkennen«: www.doew.at/erkennen/ausstellung/1938/kirche-und-nationalsozialismus/ (aufgerufen 3.6.2023). Franjo Horvatić, <https://hrcak.srce.hr/file/339779> (napisano 1980 - pristupljeno 25.7.2023.)

Wetzel Juliane, Holocaust—Erziehung: In Bundeszentrale für politische Bildung: [https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39843/holocaust-erziehung/\(aufgerufen 27.5.2023 und 21.8.2023\)](https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39843/holocaust-erziehung/(aufgerufen%2027.5.2023%20und%2021.8.2023)).

Yeomans Rory, Cults of Death and Fantasies of Annihilation: The Croatian Ustasha Movement in Power, 1941–45.

Zaradić Radoslav, Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske. u: Polemos 12 (2009.) 2: 97-109, na43 – Riječ je o recenziji djela Davora Kovačića: -Zaradić-Recenzija Redarstvo NDH.pdf (pogledano 15.8.2023.)

Zdravković Miloš, „Pravnost“ poretka Nezavisne Države Hrvatske . U:B.Begović – Z.Mirković, Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske.str. 19-40

Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945., Minerva, Zagreb, 1997.

Zuckermann Itković Boris, Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine, Časopis za suvremenu povijest 38, br. 1, Zagreb 2006.

SADRŽAJ:

Predgovor	1
I: Nezavisna Država Hrvatska – između oportunizma i pristojnosti	5
II. Nezavisna Država Hrvatska – od euforije i suradnje do otrežnjenja i „otpora“	9
III. Ustaška država - represija na djelu	14
IV. Nezavisna Država Hrvatska – „Modus vivendi“ za preživljavanje	22
V. Naznake oporbenih stremljenja	24
VI. Odgovor „nemoćnih“ na represiju – Pomoć progonjenima	29
VII. Odgovor („nemoćnih“) na represiju – Oružani otpor	38
Zaključak: Što je ustaški režim „napravio“ s ljudima? Otpor moguć ili nemoguć?	40
Inhaltsangabe: Was macht der totalitäre Staat mit den Menschen? Handlungsperspektiven zwischen Konformismus und Widerstand	43
ARHIVSKI IZVORI - Hrvatski Državni arhiv u Zagrebu	46
BIBLIOGRAFIJA	46